

LIUSTRACIJOS POLITIKOS LIETUVOJE VERTINIMAS

JULIJA RAVAITYTĖ

Šiame straipsnyje pristatomas liustracijos politikos Lietuvoje (nuo 1998 m.) efektyvumo vertinimas. Tyrimas papildo pereinamojo laikotarpio teisingumo studijų lauke atliekamus empirinius tyrimus, vertinančius pokomunistinių Vidurio ir Rytų Europos šalių pasirenkamų teisingumo priemonių rezultatus. Lietuvos liustracijos politika vertinama politikos formuotojų ir įgyvendintojų keltų tikslų atžvilgiu. Identifikavus liustracijos tikslus, tyrime suformuotas jų analizės modelis, kurio pagrindu įvertintos teisinio regulavimo prielaidos jiems pasiekti ir įgyvendinant liustracijos politiką gauti rezultatai.

Įvadas

Perėjusios iš komunistinės į demokratinę santvarką Vidurio ir Rytų Europos (VRE) šalys turėjo apsibrėžti savo santykį su totalitarine praeitimi ir naująją sistemą atskirti nuo senosios. Populiariausia ir šiam regionui būdingiausia pereinamojo laikotarpio teisingumo priemonė yra liustracijos politika, kuria siekiama išaiškinti ir paviešinti

Julija Ravaitytė – baigusi politikos mokslus Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų institute, šiuo metu – „ESTEP Vilnius“ jaunesnioji projektų vadovė (el. paštas: julija.ravaitytė@gmail.com).

© Julija Ravaitytė, 2015

Straipsnis įteiktas redakcijai 2014 m. spalio 21 d.

Straipsnis pasirašytas spaudai 2015 m. vasario 12 d.

buvusio autoritarinio režimo struktūrose dirbusius asmenis, pritaikyti jiems tam tikras sankcijas, apriboti jų galimybę toliau dirbti strategiškai reikšmingose jau demokratinės valstybės institucijose.

Liustracijos politika patenka į pereinamojo laikotarpio teisingumo (PLT) studijų lauką, kuriame analizuojama valstybių politika buvusių nedemokratinų režimų atžvilgiu. Į šias studijas įeina platus PLT priemonių spektras: žmogaus teisių pažeidėjų teismai, tarptautiniai tribunolai, tiesos ir susitaikymo komisijos, turto grąžinimas, istorijos politika ir daugelis kitų¹. Nagrinėjant PLT priemonių praktinį įgyvendinimą, išryškėja tam tikra regioninė specifika. Pavyzdžiui, tiesos ir susitaikymo komisijos yra ypač būdingos Pietų Amerikos ir Afrikos šalims², tačiau Europoje jos retos³. Pokomunistines Vidurio ir Rytų Europos valstybes vienija ne tik bendra praeitis bei dažnai panašus perėjimas iš autoritarinės santvarkos į demokratinę, bet ir pasirinkta PLT politika.

Apžvelgiant VRE šalių tyrimus, iš dažniausiai taikytų ir nagrinėjamų PLT priemonių (archyvų atvėrimas visuomenei, žmogaus teisių pažeidėjų teismai ir kt.⁴) liustracija išsiskiria kaip būdingiausia šiam

¹ International Center for Transitional Justice, *What is Transitional Justice*, <<http://ictj.org/about/transitional-justice>>, 2014 05 22.

² Avruch K., Vejarano B., „Truth and Reconciliation Commissions: A Review Essay and Annotated Bibliography“, *OJPCR: The Online Journal of Peace and Conflict Resolution* 4.2, 2002, p. 37–76.

³ Tiesos ir susitaikymo komisijos buvo įsteigtos Vokietijoje (1992) ir buvusioje Jugoslavijoje (2001). Šaltinis: Amnesty International, *Truth Commissions*, <<http://www.amnesty.org/en/international-justice/issues/truth-commissions>>, 2014 05 22. Jos buvo inicijuotos keliuose kitose pokomunistinėse VRE šalyse, tačiau nė vienos jų veikla galiausiai nebuvo plačiai įgyvendinta. Šaltinis: Stan L., „Truth Commissions in Post-Communism: The Overlooked Solution?“, *The Open Political Science Journal* 2, 2009, p. 2.

⁴ Brems E., „Transitional Justice in the Case Law of the European Court of Human Rights“, *The International Journal of Transitional Justice*, Oxford University Press, 2011; Grodsky B., „Beyond Lustration: Truth-Seeking Efforts in the Post-Communist Space“, *Taiwan Journal of Democracy* 5 (2), 2009, p. 21–43; Horne C., „Assessing the Impact of Lustration Trust in Public Institutions and National Government in Central and Eastern Europe“, *Comparative Political Studies* 45 (4), 2012; Stan L., „The Vanishing Truth: Politics and Memory in Post-Communist Europe“, *East European Quarterly* 40 (4), 2006, p. 383–408; Stan L., *Transitional Justice in Eastern Eu-*

regionui: visos pokomunistinės VRE šalys ir posovietinės Baltijos valstybės galiausiai pasirinko įgyvendinti liustracijos politiką⁵.

Iš visų buvusio režimo struktūrų ir asmenų, vykdžiusių represijas, žmogaus teisių pažeidimus, deportacijas ir kitus nusikaltimus, liustracijos politika dažniausiai išskiria saugumo struktūras (Lietuvos atveju – KGB). Santykio su jose dirbusiais asmenimis nustatymas yra laikomas ne reakcija į galimus praeityje padarytus nusikaltimus, o sisteminiu atsaku neutralizuojant buvusią to režimo struktūrą, kurios veikla savo reikšmingumu, mastu ir įsismelkimu į visas visuomeninio, valstybinio ir kai kuriais atvejais privataus gyvenimo sritis gerokai lenkia kitas komunistinio režimo institucijas. Dėl to jos svarba ir galima įtaka jau demokratinėje valstybėje susilaukia išskirtinio dėmesio⁶. Tai patvirtina ir VRE šalių pasirinkimai: saugumo struktūrose dirbę arba joms slapta talkinę asmenys buvo liustracijos politikos objektas visose VRE šalyse, o dėl kitų grupių (komunistų partijos narių, teisėsaugos struktūrų darbuotojų ir pan.) liustracijos sutarimo nebuvo⁷.

Akademinėje literatūroje skirta daug dėmesio įvairiems liustracijos politikos VRE šalyse aspektams: pasirinktoms priemonėms, įvairioms jų charakteristikoms. Ypač dažnai bandyta išskirti pagrindines priežastis, nulėmusias konkrečias liustracijos politikos priemones, jų naudojimo ir įgyvendinimo laiką bei pasirinktų apribojimų griežtumą⁸. Taip pat plačiai išnagrinėti šios politikos pasirinkimo ir įgy-

rope and the Former Soviet Union: Reckoning with the Communist Past, New York, NY: Routledge, 2009.

⁵ Stan L., *No Theory Fits All? Explaining the Urge to Purge in Delayed Lustration*, 2006, <http://www.academia.edu/1657591/No_Theory_Fits_All_Explaining_the_Urge_to_Purge_in_Delayed_Lustration>, 2014 05 22; Stan, 2009; Grodsky.

⁶ Czarnota A., „Transitional Justice, the Post-Communist Post-Police State and the Losers and Winners. An Overview of the Problem“, *Silesian Journal of Legal Studies* 1, 2009, p. 11.

⁷ Horne, p. 13; Stan, 2009, p. 230; Pettai E. C., Pettai V., „Conceptualizing Retrospective Justice in Post-Communist Europe: Testing a Refined Analytical Model in the Baltic States“, *ECPR Joint Sessions of Workshops*, 2012, p. 17.

⁸ Nalepa M., *Skeletons in the Closet. Transitional Justice in Post-Communist Europe*, Cambridge University Press, 2010; Stan L., *No Theory Fits All? Explaining the Urge to Purge in Delayed Lustration*, <http://www.academia.edu/1657591/No_Theo

vendinimo padariniai demokratizacijos procesui, partinei sistemai ir visuomenės pasitikėjimui valdžios institucijomis⁹.

Šie tyrimai dažniausiai analizuoja buvusias satelitines SSRS valstybes: Lenkiją, Čekiją, Slovakiją, Vengriją ir Rumuniją. Lietuvos atvejis yra išnagrinėtas mažiau, tačiau galima rasti tyrimų, kuriuose Lietuvos pereinamojo laikotarpio teisingumo priemonės, o tarp jų – ir iliustracijos politika yra lyginamos su kitomis pokomunistinėmis šalimis. Yra atliktas Baltijos šalių (Lietuvos, Latvijos ir Estijos) tyrimas, kuriame lyginamos PLT priemonės ir iškeliamos hipotezės dėl skirtumų nulėmusių priežasčių¹⁰. Naudojant Lietuvos atvejį kaip vieną iš pavyzdžių, įvertinta iliustracijos politikos įtaka pasitikėjimui valdžios institucijomis¹¹. Analizuojant iliustracijos politikos skirtumus VRE nulėmusias priežastis, įvertintas Lietuvos iliustracijos įstatymų griežtumas ir priėmimo aplinkybės¹². Lietuvos atvejis taip pat tirtas siekiant išsiaiškinti, ar iliustracija bei dekomunizacija yra suderinamos su teisinės valstybės principais¹³, analizuojant iliustracijos atvejus, nagrinėtus Europos Žmogaus Teisių Teisme (EŽTT)¹⁴, aiški-

ry_Fits_All_Explaining_the_Urge_to_Purge_in_Delayed_Lustration>, 2014 05 22; Huntington S., *Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century*, University of Oklahoma Press: Norman and London, 1991; Welsh H. A., „Dealing with the Communist Past: Central and East European Experiences after 1990“, *Europe-Asia Studies* 48 (3), 1996, p. 413–428; Williams K., Fowler B., Szczerbiak A., „Explaining lustration in Central Europe: a ‘Post-Communist Politics’ Approach“, *Democratization* 12 (1), 2005, p. 22–43; Nedelsky N., „Divergent Responses to a Communist Past: Transitional Justice in Czech Republic and Slovakia“, *Theory and Society* 33 (1), 2004, p. 65–115.

⁹ Horne; Dvořáková V., Milardović A., *Lustration and Consolidation of Democracy and the Rule of Law in Central and Eastern Europe*, Series of Political Science Research Centre Forum Book 5, Political Science Research Centre, Zagreb, 2007; Nalepa M., *Lustration as a Trust-Building Mechanism? Transitional Justice in Poland*, Princeton University, 2011; Nalepa M., „Lustration and the Survival of Parliamentary Parties“, *Taiwan Journal of Democracy* 5 (2), 2009, p. 45–68 ir kt.

¹⁰ Pettai.

¹¹ Horne.

¹² Stan, 2009.

¹³ Czarnota A., „Lustration, Decommunisation and the Rule of Law“, *Hague Journal on the Rule of Law*, Vol. 1, Issue 02, 2009, p. 307–336.

¹⁴ Brems.

nantis, kas nulėmė iliustracijos populiarumą Vidurio ir Rytų Europoje, ir kokių dar priemonių ėmėsi šalys, siekdamos atskleisti tiesą apie komunistinį režimą¹⁵. Jau atliktų lyginamųjų tyrimų išvada vienoda: atsižvelgiant į įstatymais įtvirtintus iliustracijos aspektus – įgyvendinimo laiką, trukmę, iliustracijos apimamas darbovietes, apribojimų griežtumą, Lietuva neabejotinai yra priskiriama prie šalių, besiemusių griežčiausių iliustracijos priemonių¹⁶.

Taip pat galima rasti keletą tyrimų, besigilinančių tik į Lietuvos atvejį, nors konkrečiai iliustracijos klausimais aktualių studijų yra nedaug. Tomas Skučas yra nuodugniai aprašęs Lietuvos nepriklausomybės pradžioje šalyje susiklosčiusią buvusių KGB archyvų situaciją¹⁷. 2005 m. iškilusį KGB rezervo karininkų klausimą ir Lietuvos santykį su buvusiais KGB darbuotojais yra plačiau aptaręs istorikas Arvydas Anušauskas¹⁸.

Apžvelgus esamą literatūrą matyti, kad, nors lyginamuosiuose pokomunistinių šalių tyrimuose Lietuva yra vertinama kaip viena šalių, besiemusių griežčiausių iliustracijos priemonių, iš esmės nėra mėginimų įvertinti iliustracijos politikos Lietuvoje įgyvendinimo efektyvumą. Be to, akademinėje literatūroje pateikiama išvada dėl iliustracijos politikos griežtumo suabejoti verčia Lietuvos spaudoje vyraujantis išskirtinai neigiamas požiūris į šios politikos įgyvendinimą. Dažnai minima, jog iliustracija Lietuvoje buvo neveiksminga¹⁹,

¹⁵ Grodsky.

¹⁶ Pettai, Horne.

¹⁷ Skucas T., „Lithuania: A Problem of Disclosure“, *Demokratizatsiya* 12 (3), 2004, p. 411–425.

¹⁸ Anušauskas A., KGB rezervo problemos sprendimas ir / ar nacionalinio saugumo interesai, *Lietuvos metinė strateginė apžvalga*, Vilnius, 2005, p. 273–300.

¹⁹ Pavyzdžiui: Čyvas T., *KGB šleifas*, <<http://www.balsas.lt/naujiena/380577/kgb-sleifas>>, 2014 05 22; Čyvas T., *Kastruota iliustracija*, <<http://www.balsas.lt/naujiena/377455/kastruota-iliustracija>>, 2014 05 22; Laurinkus M., *KGB agentų iliustracija buvo neefektyvi, nes politizuota*, <<http://www.lrytas.lt/-11938087401193217753-kgb-agentu-iliustracija-buvo-neepektyvi-nes-politizuota.htm>>, 2014 05 22; Akstinavičius A., *Iliustracijos tema*, <<http://www.balsas.lt/naujiena/228451/iliustracijos-tema>>, 2014 05 22.

„sukompromituota“²⁰, „sužlugdyta“²¹, jog tai tebuvo „parodija“²² ar „imitacija“²³ arba nevyko apskritai²⁴. Tačiau nėra akademinų tyrimų, nuosekliai įvertinančių iliustracijos procesą ir jo rezultatus. Siekiant užpildyti šią spragą, straipsnyje užsibrėžta įvertinti iliustracijos politikos efektyvumą Lietuvoje.

Straipsnyje tiriama iliustracijos politika ir jos įgyvendinimas Lietuvoje nuo 1998 m. apibrėžiami kaip tam tikrų apribojimų taikymas asmenims, susijusiems su LSSR saugumo struktūromis. 1998 m. pasirinkti kaip atskaitos taškas tyrimo pradžia, nes tuo metu buvo priimti įstatymai, kurie žymėjo aktyvios iliustracijos politikos pradžią:

- 1998 m. „Dėl SSRS valstybės saugumo komiteto (NKVD, NKGB, MGB, KGB) vertinimo ir šios organizacijos kadroinių darbuotojų dabartinės veiklos“²⁵ ir šio įstatymo įgyvendinimo įstatymas²⁶;

²⁰ Varnauskas R., *Aktuali, bet sukompromituota iliustracija*, <<http://lzinios.lt/lzinios/Zmones/aktuali-bet-sukompromituota-iliustracija/133521>>, 2014 05 22.

²¹ Pavyzdžiui: Čaplikas A., *Urapatriotai sužlugdė iliustraciją Lietuvoje*, <<http://www.lrytas.lt/-/11943463931192739102-a-čaplikas-urapatriotai-sužlugdė-iliustraciją-lietuvoje.htm>>, 2014 05 22; Ignatavičius E., *Garliavos Lietuva*, <<http://www.delfi.lt/piliietis/voxpopuli/garliavos-lietuva.d?id=58730579#ixzz32ODsu9Rc>>, 2014 05 22.

²² Varnauskas R., *Skiepai prieš KGB neveikia daugiau kaip 20 metų*, <<http://www.alfa.lt/straipsnis/15163676/skiepai-pries-kgb-neveikia-daugiau-kaip-20-metu#.U30kX9yIcf4>>, 2014 05 22.

²³ Akstinavičius A., *Nacionalinio saugumo tema*, <<http://www.balsas.lt/naujiena/713822/nacionalinio-saugumo-tema>>, 2014 05 22.

²⁴ Pavyzdžiui: Wittig-Marcinkevičiūtė E., „Nacionalinės etikos griuvsiai, arba kaip nužudyti valstybę jos intelektualų rankomis“, *Kultūros barai*, <<http://www.delfi.lt/news/ringas/lit/ewittig-marcinkeviciute-nacionalines-etikos-griuvnesiai-arba-kaip-nuzudyti-valstybe-jos-intelektualu-rankomis.d?id=53939545#ixzz32OE3Xsdt>>, 2014 05 22; BNS, *Buvę politiniai kaliniai ir tremtiniai apgailėstauja, kad „KGB rezervistai ir toliau nevaržomi galės kelti grėsmę nacionaliniam saugumui“*, <<http://www.15min.lt/naujiena/aktualu/lietuva/buve-politiniai-kaliniai-ir-tremtiniai-apgailėstauja-kad-kgb-rezervistai-ir-toliau-nevarzomi-gales-kelti-gresme-nacionaliniam-saugumui-56-110516#ixzz32OJwTIVs>>, 2014 05 22; 15min.lt, *Kandidatų į prezidentus debatai: Artūras Zuokas susirėmė su Dalia Grybauskaitė dėl FNTT*, <<http://www.15min.lt/naujiena/rinkimai/prezidento-rinkimai-2014/kandidatu-i-prezidentus-debatai-arturas-zuokas-susireme-su-dalia-grybauskaite-del-fntt-809-423571#ixzz32OilfGQ>>, 2014 05 22.

²⁵ 1998 m. liepos 16 d., *Žin.*, 1998, Nr. 65-1877.

²⁶ LR Seimas, Įstatymo „Dėl SSRS valstybės saugumo komiteto (NKVD, NKGB,

- 1999 m. „Asmenų, slapta bendradarbiavusių su buvusios SSRS specialiosiomis tarnybomis, registracijos, prisipažinimo, įskaitos ir prisipažinusiųjų apsaugos įstatymas“²⁷, praplėtęs liustracijos apimamų asmenų spektrą nuo etatinių KGB darbuotojų iki įvairių slapta bendradarbiavusiųjų grupių;
- 2010 m. „Lietuvos Respublikos Gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro“ įstatymo pakeitimas²⁸, davęs pradžią Lietuvoje išlikusių KGB dokumentų viešinimui.

Šį straipsnį sudaro penki skyriai. Pirmame aptariamos teorinės tyrimo prielaidos, pristatomi tyrimo šaltiniai ir metodai. Antrame nagrinėjamas Lietuvos liustracijos politikos kontekstas. Trečiame ir ketvirtame skyriuose išskiriami ir operacionalizuojami pagrindiniai liustracijos politikos tikslai. Galiausiai pateikiama Lietuvoje įgyvendintos liustracijos politikos efektyvumo analizė.

1. Teorinės tyrimo prielaidos, šaltiniai ir metodai

1.1. Politikos efektyvumo samprata

Teorinės tyrimo prielaidos kyla iš pereinamojo laikotarpio teisingumo tyrimų lauko, kuriame nuo praėjusio dešimtmečio pradžios²⁹ galima pastebėti posūkį nuo normatyvinių diskusijų dėl tinkamiausių teisingumo priemonių pasirinkimo link empirinių tyrimų, vertinančių priemonių įgyvendinimą, rezultatus ir galimybes³⁰. Nors suvokimas apie PLT priemonių praktinį pritaikomumą, rezultatus ir efektyvumą

MGB, KGB) vertinimo ir šios organizacijos kadrinių darbuotojų dabartinės veiklos įgyvendinimo įstatymas, 1998 m. liepos 16 d., *Žin.*, 1998, Nr. 65-1878.

²⁷ 1999 m. lapkričio 23 d., *Žin.*, 1999, Nr. 104-2975.

²⁸ LR Seimas, LR Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro įstatymas, 5 straipsnio 23 dalis, 2010 m. birželio 30 d., *Žin.*, 2010, Nr. 86-4520.

²⁹ Strupinskienė L., „Pereinamojo laikotarpio teisingumo studijos“, *Politologija* 68 (4), 2012, p. 47.

³⁰ Meernik J. D., Nichols A., King K. L., „The Impact of International Tribunals and Domestic Trials on Peace and Human Rights after Civil War“, *International Studies Perspectives* 11, 2010, p. 310.

vis dar yra ribotas, empiriniai šio lauko tyrimai sudaro naujai besiformuojančią tyrimų srovę³¹.

PLT priemonių rezultatai tiriami pasirenkant įvairius atskaitos taškus. Dalis studijų nagrinėja šiuos rezultatus, siekdamos įvertinti jų poveikį vietos gyventojams. Tokiais atvejais pasirinkta priemonė laikoma veiksminga, jei ji turėjo teigiamą poveikį visuomenei, kuriai ji buvo skirta, jeigu vietos bendruomenės ją laikė teisėta, teisinga ir naudinga. Pavyzdžiui, tokie poveikio vertinimo tyrimai buvo atlikti Siera Leonės tiesos ir susitaikymo komisijos atveju bei tarptautinių tribunolų buvusiai Jugoslavijai bei Siera Leonei efektyvumui iširti³².

Kituose tyrimuose atskaitos tašku pasirenkamas PLT priemonių santykis su esamose normatyvinėse teorijose joms iškeltais tikslais. Pagrindinėse tyrimo lauko diskusijose sprendžiamos priešpriešos, atsirandančios siekiant tiesos, teisingumo ir taikos, – manoma, dažnai nesuderinamų tikslų. Tikima, kad skirtingos priemonės prisideda prie vieno tikslų įgyvendinimo, taip sumažindamos galimybes pasiekti kitus. Pavyzdžiui, tiriant tarptautinius tribunolus ir vietos teismus, vertinama, ar šie pasiekė tradiciškai teismams keliamus tikslus: užtikrina teisingumą, padėjo atgrasyti nuo panašių nusikaltimų ateityje, sudarė prielaidas taikai, pašalindami jai pavojų keliančius asmenis iš viešojo gyvenimo, ir t. t.³³ Liustracijos atveju geras pavyzdys galėtų būti Cynthia'os Horne atliktas liustracijos politikos įtakos pasitikėjimui valstybės institucijomis tyrimas³⁴. Siekis padidinti pasitikėjimą

³¹ Meernik, Nichoks, King, p. 310; Millar G., „Assessing Local Experiences of Truth-Telling in Sierra Leone: Getting to ‘Why’ through a Qualitative Case Study Analysis“, *The International Journal of Transitional Justice* 4, 2010, p. 477; ir kt.

³² Millar; Arzt D. E., „Views on the Ground: The Local Perception of International Criminal Tribunals in the Former Yugoslavia and Sierra Leone“, *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 603, January 2006, p. 226–239.

³³ Clark J. N., „The Limits of Retributive Justice. Findings of an Empirical Study in Bosnia and Herzegovina“, *Journal of International Criminal Justice* 7, 2009, p. 462–287; Meernik J., „Justice and Peace? How the International Criminal Tribunal Affects Societal Peace in Bosnia“, *Journal of Peace Research* 42 (3), 2005, p. 271–289; Meernik J. D., Nichols A., King K. L., „The Impact of International Tribunals and Domestic Trials on Peace and Human Rights After Civil War“, *International Studies Perspectives* 11, 2010, p. 309–334.

³⁴ Horne.

buvo laikomas savaiminiu (normatyviniu) liustracijos politikos tikslu, o tyrimo užduotis buvo išsiaiškinti, ar šis tikslas buvo pasiektas.

Trečioji PLT priemonėmis pasiektų rezultatų tyrimų kryptis yra PLT politikos efektyvumo vertinimas, atskaitos tašku pasirenkant oficialius šiai politikai keliamus tikslus. Toks efektyvumo vertinimo modelis padidėjusį piliečių pasitikėjimą valstybės institucijomis nebūtinai laikytų liustracijos politikos sėkmės ir efektyvumo įrodymu. Tokį požiūrį lemia prielaida, kad PLT politikos formuotojai nebūtinai atsižvelgė į normatyvinius lauko debatus ir, formuodami politiką, nebūtinai aktyviai siekė teoriškai tai priemonei priskiriamų tikslų, todėl neteisinga būtų sėkmę ir efektyvumą vertinti šių tikslų požiūriu. Dėl to kai kurie autoriai, tiriantys PLT priemonių efektyvumą, remiasi tik politikos formuotojų ir vykdytojų deklaruojamais tikslais. Tokio požiūrio pavyzdžiai galėtų būti Janine'os Natalyos Clark vykdytas Tarptautinio tribunolo veiklos buvusiai Jugoslavijai sėkmės tyrimas³⁵, Donne E. Artz tirti tarptautiniai tribunolai buvusiai Jugoslavijai ir Siera Leonei³⁶ arba Romano Davido atliktas Lenkijos ir Čekijos liustracijos politikos efektyvumo tyrimas³⁷. Šiame straipsnyje Lietuvos liustracijos politika analizuojama remiantis būtent šia efektyvumo samprata, todėl tyrimo pagrindas bus oficialūs Lietuvos liustracijos politikai kelti tikslai, kurių atžvilgiu bus vertinami jos pasiekti rezultatai.

1.2. Šaltiniai ir metodai

Tyrimą sudaro du etapai: 1) tikslų, kurių buvo siekiama liustracijos politika Lietuvoje, identifikavimas ir 2) rezultatų ir efektyvumo, sie-

³⁵ Clark J. N., „Has the ICTY achieved its objectives?“, *Southeast European and Black Sea Studies* 9 (1–2), p. 123–142.

³⁶ Artz.

³⁷ David R., „Lustration Laws in Action: The Motives and Evaluation of Lustration Policy in the Czech Republic and Poland (1989–2001)“, *Law and Social Inquiry* 28 (2), 2003, p. 389.

kiant kiekvieno tikslo, įvertinimas. Pagrindiniai duomenys abiem tyrimo etapams yra gauti autorės atliktų pusiau struktūruotų eksperimentinių interviu su iliustracijos politikos formuotojais ir įgyvendintojais metu.

Įstatymų **formuotojais** laikyti asmenys, inicijavę tiriamų iliustracijos įstatymų projektus arba jų pataisas. 1998 m. priimtų įstatymų dėl kadrinių darbuotojų veiklos projektai buvo pateikti tuometinio Seimo pirmininko V. Landsbergio. Įstatymo svarstymo metu alternatyvius įstatymo projektus pateikė Vytautas Čepas, tuometinis Seimo Nacionalinio saugumo ir gynybos komiteto (NSGK) pirmininkas Juozapas Algirdas Katkus³⁸ ir įstatymus vetavęs Prezidentas Valdas Adamkus. Iš jų interviu galėjo ir sutiko duoti Vytautas Landsbergis. 1999 m. priimto įstatymo pagrindinis iniciatorius buvo Seimo NSGK pirmininkas J. A. Katkus, tačiau įstatymų reikšmingų pataisų pasiūlė ir kiti Seimo nariai. Interviu buvo siekta atlikti su tais, kurie įstatymo priėmimo metu dirbo Seime arba kurie tuo metu aktyviai domėjosi šiuo klausimu. Pataisų siūlymas buvo traktuojamas kaip susidomėjimo iliustracijos klausimais įrodymas. Šiuos kriterijus atitinkančių parlamentarų buvo trys: A. Anušauskas (kuris taip pat inicijavo analizuojamą 2010 m. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro įstatymo pakeitimą), Povilas Jakučionis ir Andrius Kubilius. Jie visi interviu duoti sutiko.

Už iliustracijos įstatymų **įgyvendinimą** atsakė Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras (LGGRTC), Valstybės saugumo departamentas (VSD), Seimo Nacionalinio saugumo ir gynybos komitetas (NSGK) ir 1999 m. įstatymui įgyvendinti sudaryta Iliustracijos komisija (LK)³⁹. Interviu buvo atlikti su buvusiais ir esama LGGRTC generalinėmis direktorėmis, dviem buvusiais VSD darbuotojais, buvusiu Seimo NSGK pirmininku ir šešiais iš trylikos LK

³⁸ J. A. Katkus mirė 2011 m. lapkričio 12 d. – prieš prasidedant šiam tyrimui.

³⁹ Visas pavadinimas – „Asmenų, slapta bendradarbiavusių su buvusios SSRS specialiosiomis tarnybomis, veiklos vertinimo komisija“.

narių, dirbusių visų sudėčių Liustracijos komisijose⁴⁰. Kiti reikalingi duomenys gauti analizuojant šiuos šaltinius:

- spaudoje publikuotus interviu su Liustracijos komisijos nariais, liustracijos klausimais pasisakiusiais Seimo nariais, Prezidentu ir Valstybės saugumo departamento vadovais;
- LR teisės aktus (įstatymus, Seimo nutarimus, departamentų išvadas);
- Seimo posėdžių stenogramas;
- interneto svetainę www.kgbveikla.lt;
- publicistinius bei mokslinius straipsnius liustracijos Lietuvoje ir kitose VRE šalyse tema.

Analizei surinkti šie duomenys:

- Lietuvos ir kitų VRE šalių liustracijos politikos teisinis reguliavimas;
- statistiniai duomenys apie liustracijos politikos Lietuvoje įgyvendinimą;
- liustracijos politikos formuotojų arba įgyvendintojų liustracijos politikai iškelti tikslai, jų supratimas ir jiems pasiekti skirtų priemonių išskyrimas;
- liustracijos politikos ir jos įgyvendinimo efektyvumo vertinimas;
- informacija apie įgyvendinimo procesą ir rezultatus;
- svetainėje www.kgbveikla.lt publikuojama informacija.

⁴⁰ Interviu informantų atranka galėjo sąlygoti surinktų duomenų ribotumą, nulemtą galimai skirtingos informantų motyvacijos dalytis žiniomis. Įstatymų formuotojai, palaikę liustracijos politiką, buvo kur kas labiau linkę apie ją kalbėti. Be to, visi interviu davę įstatymų formuotojai buvo dešiniųjų pažiūrų atstovai ir tos pačios partijos – TS-LKD – nariai. Buvę NSGK pirmininkai, kurie liustracijos politiką vertino skeptiškai arba patys buvo kaltinti bendradarbiavimu su KGB, duoti interviu nesutiko arba į prašymą neatsiliepė. Taip pat nė vienas iš Generalinės prokuratūros ir VSD atstovų Liustracijos komisijoje nesutiko ateiti į pokalbį, taigi tam tikras įgyvendintojų požiūris galėjo likti neatspindėtas. Jų perspektyvos trūkumą buvo siekiama atsverti, remiantis spaudoje pateiktais jų vertinimais. Kita vertus, išlieka galimybė, jog kalbėti nesutikę asmenys liustracijos politikai didelės reikšmės neteikė, o visą turimą kritiką išdėstė Seimo posėdžių metu ir spaudoje.

Nors abiejose tyrimo dalyse naudojami duomenys daugeliu atvejų gauti iš tų pačių šaltinių, duomenų apdorojimas ir analizės modelis skiriasi. Liustracijos politikos tikslams išskirti remtasi tik liustracijos politikos formuotojų ir įgyvendintojų vertinimu bei įtvirtintu teisiniu reguliavimu. Pirmiausia buvo išskirti visi su liustracijos politika galimai susiję tikslai, bent kartą paminėti procesą reglamentavusiuose įstatymuose, Seimo posėdžių metu, interviu spaudoje arba su liustracija susijusiuose publicistiniuose straipsniuose. Šiam tyrimui atliktų interviu metu buvo siekta išsiaiškinti, a) kurių tikslų iš tiesų buvo siekiama ir b) kaip konkrečiai juos suprato įstatymus kūrę ir įgyvendinę asmenys.

Antroje tyrimo dalyje liustracijos politika įvertinama kiekvieno tikslo atžvilgiu. Juos identifikavus konkretus analizės modelis ir tikslų operacionalizavimas bus pristatytas ketvirtoje straipsnio dalyje.

2. Lietuvos liustracijos politikos kontekstas

2.1. Prarasti KGB archyvai

Pagrindinė aplinkybė, lėmusi diskusijų apie liustraciją kryptį, o vėliau – ir tolesnės liustracijos politikos prioritetus bei įgyvendinimo efektyvumą, buvo KGB archyvo būklė. Nors buvo žinoma, kad per visą sovietinės okupacijos laikotarpį su KGB slapta bendradarbiavusių žmonių skaičius galėjo siekti apie 100 000⁴¹, nebuvo išsamios informacijos apie šiuos asmenis ir jų vykdytą veiklą. Nesunkiai identifikuoti buvo galima tik buvusius kadrinius KGB darbuotojus, apie kuriuos, LGGRTC generalinės direktorės teigimu, buvo išlikę apie 95 % informacijos⁴².

Galimybės išsiaiškinti slapta bendradarbiavusius asmenis sumažino 1989 m. pradėtas KGB archyvo naikinimas ir išvežimas iš Lie-

⁴¹ <<http://www.kgbveikla.lt/lt/agentu-sarasas>>, 2014 05 22; Burauskaitė T. B., interviu su autore, Vilnius, 2014 02 05.

⁴² Burauskaitė, interviu.

tuvos teritorijos⁴³. Konkrečių žinių apie Rusijoje išlikusių archyvų kiekį ar turinį nėra. Negana to, nepriklausomybės pradžioje, KGB pastatus perėmus Lietuvos valdžios institucijoms, jų apsauga nebuvo užtikrinta. Tai sudarė sąlygas toliau naikinti archyvus ir juos pasisavinti privatiems asmenims. Nėra tikslaus išlikusios medžiagos įvertinimo, bet, LGGRTC generalinės direktorės teigimu, yra išlikę apie pusė KGB dokumentų, kuriais remiantis apie „80 % agentų galima išsiaiškinti“⁴⁴. Tačiau didelė dalis tų dokumentų reikalauja nuodugnios analizės, o jais pagrįsti sprendimai apie bendradarbiavimą remiasi istoriniu, o ne teisiniu situacijos vertinimu. Taip yra todėl, kad tik labai mažą išlikusios medžiagos dalį sudaro bendradarbiavimo arba verbavimo bylos (spaudoje istorikų pateiktais vertinimais, išlikę tik 0,62 % agentų bylų⁴⁵), kurios, žvelgiant iš teisinės perspektyvos, turi didžiausią įrodomąją galią. Be to, išlikusi informacija neatspindi visų su KGB bendradarbiavusių asmenų grupių. Aukštesnius postus užėmusių asmenų dokumentų beveik neišliko⁴⁶.

Būtų galima išskirti du pagrindinius etapus, kuriais buvo nustatytas santykis su buvusiais KGB darbuotojais ir slaptais bendradarbiais. Pirmas etapas (1990–1998 m.) – nepavykęs chaotiškas procesas, peraugęs į sąstingį. Antrasis etapas – šiame straipsnyje analizuojama aktyvi Lietuvos liustracijos politika, prasidėjusi 1998-aisiais.

2.2. *Nepavykusi liustracija nepriklausomybės pradžioje*

Jau pirmieji liustracijos bandymai nepriklausomybės pradžioje buvo nukreipti išskirtinai į su KGB susijusius asmenis. Pirmiausia, 1990-ųjų

⁴³ Skucas, p. 417.

⁴⁴ Burauskaitė, interviu.

⁴⁵ Būtent tokia išlikusių bylų dalis minima žiniasklaidoje. Pavyzdžiui, BNS, *A. Anušauskas: viešinimui rengiamas ir slaptųjų agentų sąrašas*, <<http://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/aanusauskas-viesinimui-rengiamas-ir-slaptuju-agentu-sarasas.d?id=59472005#ixzz2ry8kJm1L>>, 2014 05 22.

⁴⁶ Kubilius A., interviu su autore, Vilnius, 2014 02 17.

kovo 27 d. Aukščiausioji Taryba išplatino pareiškimą, kuriuo siekė paskatinti su KGB bendradarbiavusius žmones nutraukti savo tarnybą ir išreikšti lojalumą Lietuvos valstybei. Buvo teigiama, kad „dabar toks bendradarbiavimas nei juridiskai, nei morališkai nesaisto. <...> Todėl Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba kviečia kiekvieną asmenį – buvusį TSRS valstybės saugumo komiteto informuojantį bendradarbį iki š. m. kovo 31 dienos apsispręsti ir nebeteikti pagalbos TSRS valstybės saugumo komiteto organams.“⁴⁷ Aukščiausioji Taryba taip pat pažadėjo, kad nė vienas asmuo nepatirs „nei moralinių, nei teisinių, nei jokių kitokių Respublikos valdžios persekiojimų“ dėl bendradarbiavimo su KGB fakto, o „slaptų informatorių sąrašuose esančios jų pavardės niekada nebus oficialiai skelbiamos ar patvirtinamos, jeigu viešumon iškiltų kokių kitu būdu“⁴⁸.

Šiame pareiškime išdėstytos nuostatos nebuvo iš karto įtvirtintos įstatymais, nebuvo sukurtas joks nuoseklus mechanizmas, kuris leistų bendradarbiavimą nutraukusiems asmenims prisipažinti. Nepaisant to, šio pareiškimo paskatinti kai kurie su KGB bendradarbiavę žmonės prisipažino Aukščiausiosios Tarybos laikinajai tyrimo komisijai Sovietų Sąjungos KGB veiklai Lietuvoje ištirti (vadinamajai Balio Gajausko komisijai)⁴⁹ arba jos nariams. Be to, anot buvusios Liustracijos komisijų narės, žmonės tiesiog „kreipėsi į pripažintus autoritetus <...>, į Motieką, Gajauską, Landsbergį“⁵⁰, kuriems ir įteikdavo savo prisipažinimus. Kadangi prisipažinimo mechanizmas nebuvo nustatytas, gauta informacija nebuvo susisteminta. Dėl to ši procesą galima būtų laikyti tik pusiau formaliu. Iki šiol nėra aišku,

⁴⁷ Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos pareiškimas, 1990 m. kovo 27 d., *Žin.*, 1990, Nr. 10-319.

⁴⁸ Ten pat.

⁴⁹ Komisija buvo sudaryta 1991 m. rugpjūčio 24 d. LR AT nutarimu (*Žin.*, 1991, Nr. 25-667). Šaltinis: LR AT nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos laikinosios tyrimo komisijos Sovietų Sąjungos KGB veiklai Lietuvoje ištirti papildymo“, 1992 m. vasario 5 d., *Žin.*, 1992, Nr. 6-109.

⁵⁰ Burauskaitė, interviu.

kiek tiksliai žmonių pasinaudojo proga prisipažinti. Istoriko A. Anušausko teigimu, jų galėjo būti apie 800⁵¹.

Liustracijos politika buvo įtvirtinta keliais 1991–1992 m. priimtais įstatymais ir nutarimais⁵², bet pasekmių turėjo tik 1991 m. priimtas įstatymas „Dėl deputatų, įtariamų sąmoningu bendradarbiavimu su kitų valstybių specialiosiomis tarnybomis, mandatų patikrinimo“⁵³. Įstatymą įgyvendino jau minėta B. Gajausko komisija. Per visą įstatymo galiojimo laikotarpį (iki 2007 m.) bendradarbiavę pripažinti tik trys deputatai⁵⁴. Tačiau po 1992-ųjų Seimo rinkimų politinės valios liustracijai vykdyti nebeliko ir daugiau nė vieno parlamentaro ar kandidato galimas bendradarbiavimas su KGB tirtas nebuvo.

Galiausiai, lygia greta su šiais formaliais ir pusiau formaliais procesais vyko teisiškai neįtvirtintas bendradarbiavimu įtariamų asmenų viešinimo procesas. Ypač reikšmingas buvo 1990–1992 m. „Lietuvos aide“ publikuotas B. Gajausko komisijos nario Algirdo Endriukaičio straipsnių ciklas „Voratinklis“, kuriame buvo skelbiamos numanomai KGB dirbusių asmenų pavardės ir nagrinėta jų veikla⁵⁵. Toks informacijos skelbimas nebuvo nei numatytas įstatyme, nei derintas su kitais komisijos nariais ar Generaline prokuratūra⁵⁶. Tačiau entu-

⁵¹ Anušauskas A., interviu su autore, Vilnius, 2014 02 10.

⁵² LR Vyriausybės nutarimas Nr. 418 „Dėl buvusių TSRS valstybės saugumo komiteto darbuotojų“, 1991 m. spalio 12 d., *Žin.*, 1991, Nr. 32-882; LR AT Seimo rinkimų įstatymas, 1992 m. liepos 9 d., *Žin.*, 1992, Nr. 22-635.

⁵³ LR AT įstatymas „Dėl deputatų, įtariamų sąmoningu bendradarbiavimu su kitų valstybių specialiosiomis tarnybomis, mandatų patikrinimo“, 1991 m. gruodžio 17 d., *Žin.*, 1992, Nr. 1-1.

⁵⁴ LR AT nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos deputato V. J. Čepaičio mandato patikrinimo“, 1992 m. balandžio 7 d., *Žin.*, 1992, Nr. 12-312; LR AT nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos deputato V. J. Čepaičio įgaliojimų sustabdymo“, 1992 m. balandžio 7 d., *Žin.*, 1992, Nr. 12-314; LR AT nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos deputato V. J. Čepaičio mandato“, 1992 m. birželio 25 d., *Žin.*, 1992, Nr. 20-598; LR AT posėdžio stenograma, 1992 m. rugsėjo 10 d., Stenogramos, 1995-11-27, Nr. 63.

⁵⁵ Anušauskas, p. 275.

⁵⁶ Šabajevaitė L., *Lietuvos socialinė transformacija 1990–1997 metais*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1999, p. 34. Cituota iš Anušauskas, p. 275.

ziazmas ieškoti bendradarbiavusiųjų su KGB greitai nuslūgo ir iki 1997 m. nebuvo imtasi jokių veiksmų, susijusių su KGB palikimo klausimu. Liustracijos klausimas vėl grįžo į politinę darbotvarkę tik po 1996 m. Seimo rinkimų, daugumą laimėjęs Tėvynės sąjungai.

3. Liustracijos politikos tikslai

Liustracijos politika Lietuvoje – tai pirmiausia valstybės saugumo klausimas. Vienintelis oficialiai įvardytas šios politikos tikslas, minimas 1999 m. įstatymo dėl slapta su KGB bendradarbiavusių asmenų pirmajame straipsnyje, yra „kurti nacionalinio saugumo sistemą, ginančią valstybę ir jos gyventojus, žmogaus ir piliečio teises, laisves bei asmens saugumą, apsaugant nuo užsienio specialiųjų tarnybų poveikio, šantažo ir verbavimo ar bandymo įtraukti į neteisėtą veiklą“. Valstybės saugumo užtikrinimas buvo pabrėžiamas kaip pagrindinis tikslas ir Seime svarstant bei priimant liustracijos įstatymus⁵⁷, ir interviu su politikos formuotojais ir įgyvendintojais metu⁵⁸. Tai atspindi ir VSD paskyrimas už įgyvendinimą atsakinga institucija⁵⁹.

Tačiau pagrindiniu liustracijos politikos tikslu laikyti valstybės saugumo užtikrinimą yra per daug abstraktu. Todėl kyla klausimas, kokia imtimi ir nuo kokių grėsmių buvo tikimasi apsaugoti Lietuvos valstybę. Atsakant į šį klausimą, saugumo siekį galima skaidyti į du atskirus tikslus. Pirmiausia, **1998 m. įstatymų** atveju saugumo užtikrinimas buvo suprantamas tik kaip numanomai nelojalių asmenų darbo saugumui reikšmingose institucijose ribojimas. Įstatymų kūrėjų žodžiais, buvo siekiama „apsaugoti valstybę nuo kokių nors

⁵⁷ Seimo posėdžių stenogramos: 1998 06 23, 53 (216) posėdis, Stenogramos, 1998-07-02, Nr. 115; 1998 07 16, 2 (226) posėdis, Stenogramos, 1998-07-29, Nr. 120; 1999 11 23, 40 (403) posėdis, Stenogramos, 1999-12-02, Nr. 216.

⁵⁸ Šį tikslą svarbiausiu įvardijo beveik visi Liustracijos komisijos nariai, VSD darbuotojai ir liustracijos politikos formuotojai, su kuriais šiam tyrimui buvo atlikti interviu.

⁵⁹ Už kadrinių darbuotojų veiklos apribojimo įstatymus kartu su VSD atsakė ir LGGRTC, o slapta bendradarbiavusiųjų įstatymas buvo įgyvendinamas VSD ir Liustracijos komisijos. *Žin.*, 1998, Nr. 65-1877, *Žin.*, 1999, Nr. 104-2975

nepageidaujamų asmenų vienoje ar kitose pareigose“⁶⁰, kad „KGB darbuotojai nedirbtų jautriose vietose, ten, kur iš esmės reikalingas tam tikras patikrintas lojalumas valstybei“⁶¹. Taigi šiuo atveju pagrindine grėsme, nuo kurios reikėjo saugoti, buvo laikomi patys buvę kadriniai KGB darbuotojai.

1999 m. įstatymu buvo siekiama užtikrinti saugumą užkertant kelią užsienio specialiųjų tarnybų šantažui ir verbavimui. Šis poreikis kilo iš sudėtingo slapta bendradarbiavusiųjų statuso. Pirma, šie asmenys nebuvo viešai žinomi ir informacija apie daugumą jų nebuvo prieinama Lietuvos valstybei. Antra, didelei KGB archyvo daliai atsidūrus Rusijoje, slapta bendradarbiavusių asmenų duomenys tapo prieinami užsienio valstybei. Tai sudarė sąlygas manipuluoti šia informacija, siekiant priversti bendradarbiauti, arba daryti įtaką aukštus postus turintiems ir anksčiau su KGB slapta bendradarbiavusiems asmenims. Šio įstatymo atveju pagrindine grėsme valstybės saugumui buvo laikomos užsienio specialiosios tarnybos, siekiant apsaugoti „tuos žmones (slapta bendradarbiavusius – *aut. past.*) nuo šantažo, o Lietuvos visuomenę – nuo tų pasekmių, kurios galėtų atsirasti, jeigu šitie žmonės užimtų kažkokias reikšmingas pareigas, dirbtų reikšmingus visuomenei, valstybei darbus ir būtų šantažuojami“⁶². Pagrindinė tam numatyta priemonė buvo slapta bendradarbiavusiųjų prisipažinimo mechanizmas. Prisipažinę asmenys buvo įtraukiami į VSD įskaitą ir prireikus šios institucijos saugomi.

Tačiau vien prisipažinimo ir apsaugos galimybė neišsprendė visų slapta bendradarbiavusių asmenų galimai keliamų saugumo problemų. Neprisipažinę asmenys išliko potenciali grėsmė Lietuvos saugumui, nes vis dar galėjo būti šantažuojami dėl savo kompromituojančios praeities ir nebuvo įrodę savo lojalumo Lietuvos valstybei, o tai galėjo padaryti prisipažindami ir atskleisdami visą turimą informaci-

⁶⁰ Kubilius, interviu.

⁶¹ Anušauskas, interviu.

⁶² Ragauskas P., interviu su autore, Vilnius, 2014 02 11.

ją apie specialiųjų tarnybų veiklą. Dėl to neprisipažinę asmenys buvo laikomi tokiais pat nepatikimais kaip ir buvę kadriniai darbuotojai ir jų atveju buvo iškeltas analogiškas tikslas riboti jų darbą saugumui reikšmingose institucijose. Įgyvendinimo mechanizmas šiuo atveju rėmėsi Liustracijos komisijos darbu. Šiai priėmus sprendimą dėl neprisipažinusio asmens bendradarbiavimo, jis nebetekdavo teisės dirbti saugumui reikšmingais laikomų darbų ateinančius dešimt metų. Bet slapta bendradarbiavusiųjų veiklos ribojimas buvo antrinis tikslas, mažiau svarbus už prisipažinimo metu gaunamą informaciją ir prisipažinusiųjų apsaugą nuo šantažo.

Apibendrinant galima teigti, jog liustracijos politikai buvo kelti du su valstybės saugumu susiję tikslai: 1) apriboti nelojaliais laikomų asmenų darbą saugumui reikšmingose institucijose ir 2) apsaugoti slapta su KGB bendradarbiavusiuosius nuo užsienio specialiųjų tarnybų įtakos, šantažo ir verbavimo.

Kitus liustracijos politikai keltus tikslus įvardyti yra kebliau, nes dėl jų aiškaus sutarimo nėra. Skirtingas politikos **formuotojų** požiūris į liustracijos tikslus atsispindi Seimo diskusijose dėl 1998 ir 1999 m. įstatymų projektų, kuriuose buvo minimi keli galimi papildomi siekiai. 1998 m. įstatymus inicijavęs Seimo narys teigė, jog šis įstatymas ne tik sustiprins valstybės ir visuomenės saugumą, bet ir „padidins visuomenės pasitikėjimą savo valstybe“⁶³. Kito parlamentaro pabrėžtas kadroinių darbuotojų apribojimo tikslas buvo tiesos ir teisingumo siekis⁶⁴. Kiek vėliau liustracijos politiką komentavęs tuometinis Prezidentas V. Adamkus teigė, jog „liustracija turi padėti visuomenės susitaikymui“⁶⁵. Pasitikėjimo valstybe didinimas, teisin-

⁶³ LR Seimas, Aiškinamasis raštas „Dėl SSRS Valstybės saugumo komiteto (NKVD, MGB, KGB) vertinimo ir šios organizacijos kadroinių pareigūnų darbo veiklos“ įstatymo projekto, 1998 m. gegužės 29 d.

⁶⁴ Stasiulevičius A. H., Seimo posėdžio stenograma, 1998 06 23, 53 (216) posėdis, Stenogramos, 1998-07-02, Nr. 115.

⁶⁵ Sytas A., *Prezidentas vetavo Liustracijos įstatymą, siūlo iš esmės peržiūrėti liustraciją*, <

gumo, tiesos ir susitaikymo siekiai yra ypač dažnai keliami įvairioms pereinamojo laikotarpio teisingumo priemonėms⁶⁶, tačiau Lietuvoje jie buvo minimi fragmentiškai, politikų diskusijose neatsispindi sutarimas dėl jų, o teisiniame reguliavime neminimos priemonės šiems tikslams siekti. Tikėtina, kad šių tikslų minėjimas atspindi konkrečių politikų asmeninius lūkesčius, o ne formalius liustracijos politikai keltus tikslus⁶⁷.

Nevienoda buvo ir liustracijos politikos **įgyvendintojų** perspektyva. Jų tikslų suvokimą būtų galima skirstyti pagal įgyvendinimo etapus ir politiką vykdžiusias institucijas.

Remiantis VSD funkcijomis liustracijos procese ir su dviem buvusiais jo darbuotojais atliktais interviu, galima daryti išvadą, jog ši institucija liustracijos politiką visuomet laikė tik saugumo klausimu. Tai suprantama turint galvoje, jog VSD keliami uždaviniai, įgyvendinant liustracijos įstatymus, pirmiausia ir buvo susiję su pirmais dviem tikslais. Be techninio Liustracijos komisijos aprūpinimo, ši institucija buvo atsakinga už apribojimų kadriniams darbuotojams pritaikymą, prisipažinusiujų įskaitą, apsaugą ir neprisipažinusiujų veiklos apribojimą.

Iš trijų sudėčių Liustracijos komisijų aktyviai dirbo tik antroji ir trečioji. Jos daugiausia užsiėmė joms pateiktų KGB dokumentų analize, sprendimų dėl tuose dokumentuose minimų asmenų bendradarbiavimo fakto priėmimu ir savo sprendimų gynimu teisme. Interviu su antrosios komisijos nariais metu išryškėjo, kad didelė svarba buvo teikiama viešumui. Dauguma šios komisijos narių teigė, jog, be saugumo užtikrinimo, liustracijos politikos tikslu jie taip pat laiko vi-

⁶⁶ Bell C., „Transitional Justice, Interdisciplinarity and the State of the ‘Field’ or ‘Non-Field’“, *The International Journal of Transitional Justice* 3, 2009, p. 10.

⁶⁷ Šie lūkesčiai atspindi tik dalies politikų nusiteikimą. Seimo posėdžių metu taip pat nuolat pasigirdavo kaltinimų, jog liustracijos politiką motyvuoja keršto siekimas, o pagrindinis inicijuojančių politikų tikslas – politinė persvara ir rinkėjų mobilizacija. Pavyzdžiui, Beinortas J., Seimo posėdžio stenograma, 1998 06 23, 53 (216) posėdis, Stenogramos, 1998-07-02, Nr. 115; Bičkauskas E., Seimo posėdžio stenograma, 1998 06 25, 55 (218) posėdis, Stenogramos, 1998-07-09, Nr. 116.

suomenės informavimą, informacijos apie KGB veiklą viešinimą⁶⁸. Trečiosios LK nariai teigė iliustracijos politika siekė viešumo ir visuomenės informavimo, tačiau argumentuodami ypač pabrėžė istorinio teisingumo užtikrinimą ir su KGB bendradarbiavusių asmenų kaltės individualizavimą.

Apibendrinant interviu su komisijų nariais išryškėjo sutarimas dėl trečiojo iliustracijos politikos tikslo: informuoti visuomenę ir viešinti turimas žinias apie KGB veiklą. Analizuojant šį tikslą būtų galima išskirti dvi viešumo poreikio priežastis: visuomenės švietimą ir teisingumo siekį. Pirmuoju atveju buvo siekiama atskleisti KGB, kaip organizacijos, veikimo mechanizmą. Iliustracijos komisijos narių žodžiais, kad visuomenė sužinotų, „kas vyko sovietiniais laikais ir kokią veiklą vykdė KGB“⁶⁹. Be to, buvo norima parodyti, „kad tie patikimi asmenys, jie buvo pritraukiami iš įvairiausių sričių“⁷⁰. Tuo buvo tikimasi atskleisti, kaip sovietinė sistema buvo apraizgiusi visą visuomenę, kaip ją demoralizavo, skleisdama baimės atmosferą, „kad ne vien aukšti partijos ar KGB bosai, gamyklų direktoriai ar dar kas nors, bet paprasčiausias žmogelis, kuris skundė, pavyzdžiui, savo kaimyną, kuris gaudavo laiškus iš Amerikos iš giminių, irgi buvo tos sistemos dalis“⁷¹. Siekiant tokio visuomenės informavimo buvo tikimasi, kad jis ne tik pagilins suvokimą apie sovietinę sistemą, bet ir veiks kaip tam tikra prevencijos ir auklėjimo priemonė. Anot trečiosios komisijos pirmininko, „visuomenės auklėjimas turi būti vienas iš tikslų, kad ateity Lietuvos žmonės su bet kokia okupacine valdžia, kokia bebūtų, bet kokia forma nebendradarbiautų. Ir tai pamoka, istorinė pamoka, kad ant to paties grėblio mes neliptume vėl“⁷².

⁶⁸ Viešumo ir visuomenės informavimo svarbą pabrėžė trys iš keturių antrosios sudėties Iliustracijos komisijos narių, su kuriais buvo atlikti interviu: Burauskaitė, interviu; Kuodytė D., interviu su autore, Vilnius, 2014 02 10; Kulakauskas A., interviu su autore, Kaunas, 2014 02 12.

⁶⁹ Burauskaitė, interviu.

⁷⁰ Burauskaitė, interviu.

⁷¹ Kuodytė, interviu.

⁷² Urmonas A., interviu su autore, Vilnius, 2014 02 07.

Visuomenės informavimas taip pat buvo suprantamas kaip būdas pasiekti teisingumą, išviešinant tiesą apie KGB veiklą ir individualizuojant bendradarbiavusiųjų kaltę. Taigi, pirmiausia buvo svarbu atskleisti ir paviešinti tiesą apie praeitį, priimti bendrą istorinį vertinimą. Ši tikslą galima iliustruoti antrosios LK narės žodžiais: „Jeigu yra 50 metų slepiama tam tikra informacija apie veiksmus, kurie buvo nukreipti į visuomenę, į visuomenės narius, į visą visuomenės gyvenimą, į atskirus individus, tai tą veiklą atskleidus, aišku, yra teisingumo paieška.“⁷³ Iš kitos pusės, teisingumas buvo siejamas su adekvačiu veiklos įvertinimu, kaltės individualizavimu, kurį buvo galima pasiekti paviešinant bendradarbiavimo aplinkybes. Antrosios Liustracijos komisijos pirmininkės teigimu, teisingumo esmė šiuo atveju buvo pasakyti tiesą apie save ir kitus, įsigilinti ir neteisti kitų iš karto, neklijuoti etikečių. Anot jos, ne visi, kurie bendradarbiavo su buvusiu režimu, yra vienodai pasmerktini, didelė svarba tenka aplinkybėms⁷⁴. Pirmosios ir antrosios komisijos narės teigimu, buvo svarbu atskleisti, „kokiais metodais [asmuo] buvo veikiamas, kad <...> taptų slaptuoju agentu“. O šios informacijos paviešinimas – to teisingumo dalis⁷⁵. Trečiosios komisijos pirmininkas taip pat ypač pabrėžė poreikį atskirai įvertinti kiekvieno asmens veiklą KGB. Anot jo, būdavo žmonių, kurie „dėl savo užimamos pozicijos arba siekdami išvykti turėdavo formaliai bendradarbiauti, bet neteikdavo duomenų arba teikdavo tokius abstrakčius duomenis, kurie neturi <...> represinio pobūdžio kitiems žmonėms“. Jis pabrėžė, kad „reikėjo išsiaiškinti ir motyvus, <...> ir nebausti tų žmonių, kurie tose sąlygose liko sąžiningi“⁷⁶.

Ilgainiui viešumo siekis buvo įvertintas ir politikos **formuotojų**. Viešai paskelbti visą turimą informaciją apie bendradarbiavimą su

⁷³ Burauskaitė, interviu.

⁷⁴ Kuodytė, interviu.

⁷⁵ Burauskaitė, interviu.

⁷⁶ Urmonas, interviu.

KGB 2008-aisiais skatino Prezidentas V. Adamkus⁷⁷. Seimo narys A. Kubilius interviu teigė, jog racionaliau būtų buvę tiesiog kuo greičiau pradėti viešinti tą turimą medžiagą⁷⁸. Šiai nuomonei pritarė ir buvęs Seimo NSGK pirmininkas A. Anušauskas, sakydamas, kad „dokumentų viešinimas turėjo būti kaip vienas iš pagrindinių tikslų, ėjęs greta iliustracijos“⁷⁹. Teisiškai apibrėžtą formą tikslas informuoti visuomenę įgavo 2010 m. pakeitus LGGRTC įstatymą ir atvėrus ke-
lią KGB dokumentų viešinimui.

Apibendrinant galima išskirti tris pagrindinius iliustracijos politikos tikslus:

1. Užtikrinti valstybės saugumą apribojant nelojalių asmenų darbą saugumui reikšmingose institucijose.
2. Užtikrinti valstybės saugumą apsaugant slapta su KGB bendradarbiavusius asmenis nuo užsienio specialiųjų tarnybų šantažo ir verbavimo.
3. Informuoti visuomenę apie KGB veiklą.

4. Iliustracijos politikos tikslų operacionalizavimas

Šiame skyriuje operacionalizuojamas kiekvienas tikslas, išskiriant pagrindinius efektyvumo vertinimo kriterijus. Vertinimas apims du lygius. Pirma, analizuojamas teisinis reglamentavimas ir įstatymuose įtvirtintos tikslo siekimo priemonės. Šiuo atveju žiūrima, ar teisinis reguliavimas sudarė prielaidas tikslui pasiekti. Antra, vertinamas nuostatų įgyvendinimas ir pasiekti rezultatai. Konkrečių kriterijų išskyrimas grindžiamas interviu metu išaiškėjusiu tikslų supratimu, t. y. siekiama įvertinti, ar teisinis reguliavimas ir iliustracijos politikos

⁷⁷ Ramalienė R., *Iliustracijos komisija užsima imitacija*, <<http://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/liustracijos-komisija-uzsiima-imitacija.d?id=17815306#ixzz2rdColy8w>>, 2014 05 22.

⁷⁸ Kubilius, interviu.

⁷⁹ Anušauskas, interviu.

įgyvendinimas pasiekė tikslą ta imtimi, kuria jų siekė politikos formuotojai ir įgyvendintojai.

4.1. Pirmasis tikslas: *nelojaliais laikytų asmenų veiklos apribojimas*

Tikslo apriboti valstybei nelojalių asmenų darbą valstybės saugumui reikšmingose institucijose buvo siekiama dvejopomis **priemonėmis**: 1) apribojant kadrinių KGB darbuotojų veiklą pagal 1998 m. įstatymus ir 2) apribojant neprisipažinusių slapta bendradarbiavusių asmenų veiklą pagal 1999 m. įstatymą. Teisinio reguliavimo lygiu abejos šios priemonės analizuojamos kartu, nes jų įtvirtinimas sutampa daugeliu svarbiausių aspektų, bet jų įgyvendinimas tiriamas atskirai. Įstatymų vertinimas grindžiamas dviem kriterijais, kaip pavyzdžiui remiantis liustracijos politikos Lenkijoje ir Čekijoje tyrimu, kuriame liustracijos reguliavimas išskaidomas į ateitin ir praeitin orientuotus aspektus (angl. *forward- and backward-looking character*) arba įstatymo „imtį į ateitį“ ir „imtį į praeitį“⁸⁰. Todėl, remiantis šia skirtimi, nurodytuose įstatymuose vertinamas:

- a) apribojimų griežtumas ir paliečiamų saugumui reikšmingų institucijų apibrėžimo platumas (imtis į ateitį);
- b) numanomai nelojalių asmenų apibrėžimo / imties platumas (imtis į praeitį).

Reguliavimo imties į ateitį platumui įvertinti atsižvelgiama į saugumui reikšmingų institucijų spektrą ir į Lietuvos pasirinkto reguliavimo vietą platesniame VRE šalių kontekste. Žvelgiant į kitas VRE valstybes, įgyvendinusias liustracijos politiką, matyti, jog galimų imties į ateitį apibrėžimų yra daug. Institucijos, kuriose dirbančius asmenis palietė liustracijos politika ir jų pareigos varijavo nuo kandidatų į piliečių renkamus postus nacionaliniu ir vietos lygmeniu Lat-

⁸⁰ David, p. 406–408.

vijoje⁸¹ iki ypač plataus apibrėžimo Čekoslovakijoje, apėmusio renkamas ar skiriamas pareigas valstybės valdymo institucijose, aukštus postus kariuomenėje ir Gynybos ministerijoje, saugumo tarnybas, policiją, konstitucinius organus, žiniasklaidą, teisėsaugos institucijas ir kai kurias pareigybes valstybinėse įmonėse⁸². Pasirinktų sankcijų griežtumas taip pat svyravo tarp pasirinktose institucijose dirbančių ir su komunistiniu režimu bendradarbiavusių asmenų pavardžių paviešinimo ir darbo tose institucijose ribojimo penkeriems–dešimčiai metų⁸³. Apibendrinant būtų galima išskirti keturis apribojimų griežtumo lygmenis:

Per siauras, neefektyvus	Nepakankamai platus	Pakankamai platus	Ypač platus
Bendradarbiavusių asmenų pavardžių paviešinimas	Draudimas dirbti valdžios institucijose	Draudimas eiti aukštesnes pareigas viešajame sektoriuje	Draudimas eiti aukštesnes pareigas viešajame sektoriuje ir privačiose įmonėse

Reguliavimas įmtimi į praeitį vertinamas kaip gana efektyvus, jeigu apima visus nelojaliais laikomus asmenis. Liustracijos politika Lietuvoje buvo nukreipta tik į KGB talkinčius asmenis, todėl pakankamai plačiu laikomas toks reguliavimas, kuris įtrauks visus praeityje teikusius pagalbą KGB.

Įstatymų nuostatų įgyvendinimas analizuojamas įvertinant, kokią dalį asmenų, į kuriuos buvo nukreipti liustracijos įstatymai, liustracijos politika iš tiesų palietė. Įgyvendinimas laikomas efektyviu, jeigu sėkmingai (numatyta įmtimi) apribota įstatymuose apibrėžtų asmenų veikla. Šiuo atveju 1998 ir 1999 m. įstatymai vertinami atsižvelgiant į statistinius duomenis apie abiejų įstatymų įgyvendinimo rezultatus.

⁸¹ Pettai, p. 16.

⁸² David, p. 406–408.

⁸³ Stan, 2009.

Tais atvejais, kai nėra pakankamų statistinių duomenų išvadoms padaryti, remiamasi už įstatymų įgyvendinimą atsakiusių asmenų vertinimu ir to vertinimo pagrindu.

4.2. Antrasis tikslas: apsauga nuo šantažo ir verbavimo

Vertinant antrąją iliustracijos politikos tikslą, analizuojamos 1999 m. įstatyme numatytos priemonės: prisipažinimo, įskaitos ir apsaugos mechanizmas. Efektyvumui įvertinti keliami trys kriterijai:

1. Didelis prisipažinusių asmenų skaičius ir aukštos jų turimos pareigos. Teisinio reguliavimo lygmeniu vertinama, ar buvo suformuotos pakankamos paskatos prisipažinti: kokią naudą galėjo gauti prisipažinti atvykę asmenys ir kokios nuobaudos ar apribojimai grėsė to nepadariusiems. Įgyvendinimo rezultatų lygmeniu žiūrima į prisipažinusių asmenų kiekį ir einamas pareigas. Kadangi informacija apie juos yra įslaptinta, kokybiniai duomenys apie prisipažinusiųjų profilį neprieinami. Siekiant įvertinti šį aspektą, bus remiamasi politiką įgyvendinusių asmenų vertinimu.
2. Nuoseklus prisipažinusiųjų įskaitos sudarymas. Teisiniame reguliavime vertinama, ar buvo numatyta įtraukti visus, prisipažinusių bendradarbiavus ir taip įrodžiusius savo lojalumą. Įgyvendinimas laikomas sėkmingu, jeigu visos įstatyme numatytos asmenų grupės buvo įtrauktos į oficialią įskaitą.
3. Sėkmingas apsaugos nuo šantažo ir verbavimo užtikrinimas. Įstatymų lygmeniu ir vertinant įgyvendinimo rezultatus žiūrima, ar ir kaip pasirinktas apsaugos mechanizmas sumažino galimybes šantažuoti su KGB susijusius asmenis. Prisipažinusiems suteiktos apsaugos įvertinimas grindžiamas už jos užtikrinimą atsakingų asmenų pateikta informacija ir vertinimu.

4.3. Trečiasis tikslas: visuomenės informavimas

Visuomenės informavimo efektyvumas straipsnyje vertinamas pagal paviešintos informacijos pobūdį. Atsižvelgiant į LK narių įvardytus svarbiausius viešumo aspektus, šiam tikslui keliami penki kriterijai, vertinant, ar buvo paskelbta informacija apie:

1. KGB veiklą, veikimo mechanizmą ir darbo metodus;
2. verbavimo metodus;
3. bendradarbiavusių asmenų kiekį, profilį, paplitimą;
4. bendradarbiavusių asmenų KGB vykdytą veiklą;
5. bendradarbiavusių asmenų tapatybę⁸⁴.

1–4 kriterijai leidžia įvertinti visuomenės informavimą kaip švietimą, t. y. kaip būdą atskleisti visuomenei kuo daugiau informacijos apie KGB veikimą. 2, 4 ir 5 kriterijai reikšmingi informavimui siekiant teisingumo, nes atskleidžia bendradarbiavusiųjų tapatybę ir leidžia individualizuoti jų kaltę.

Viešumo tikslui pasiekti buvo numatytos dvi priemonės:

- **1999 m. įstatyme** įtvirtintas reikalavimas viešinti savanoriškai neprisipažinusių ir vėliau Liustracijos komisijos bendradarbiavusiais pripažintų asmenų pavardes;
- **KGB dokumentų viešinimas** svetainėje www.kgbveikla.lt pagal 2010 m. LGGRTC įstatymo pakeitimą.

Vertinant pirmąją priemonę, atsižvelgiama į LK sprendimų viešinimo statistiką ir jos narių vertinimą. KGB dokumentų viešinimo atveju analizuojamas svetainėje www.kgbveikla.lt paviešintos informacijos pobūdis išskirtų penkių kriterijų atžvilgiu.

⁸⁴ Šie penki kriterijai interviu metu buvo minimi Liustracijos komisijos narių, apibūdinant siekį informuoti visuomenę jos švietimo tikslais.

1 lentelė. *Liustracijos tikslų įgyvendinimo analizės modelis*

Tikslas	Priemonės	Vertinimo kriterijai
Apribojimai nelojaliais laikytiems asmenims	Kadrinių darbuotojų veiklos apribojimas pagal 1998 m. įstatymus	1. Pakankamai platus saugumui reikšmingų institucijų apibrėžimas. 2. Pakankamai platus nelojalių asmenų apibrėžimas.
	Nepripažinusių slapta bendradarbiavusių veiklos apribojimas pagal 1999 m. įstatymą	3. Praktinis nuostatų įgyvendinimas: veiklos apribojimus patyrusių asmenų skaičius
Apsauga nuo šantažo ir verbavimo	Slapta bendradarbiavusių prisipažinimo, įskaitos ir apsaugos mechanizmas pagal 1999 m. įstatymą	1. Didelis pripažinusių asmenų skaičius ir aukštos jų einamos pareigos. 2. Nuoseklus pripažinusiųjų įskaitos sudarymas. 3. Sėkmingas apsaugos nuo šantažo ir verbavimo užtikrinimas
Visuomenės informavimas	Nepripažinusių slapta bendradarbiavusių pavišinimas pagal 1999 m. įstatymą	Pavišinama informacija apie: 1. KGB veiklą, veikimo mechanizmą ir darbo metodus. 2. Verbavimo metodus. 3. Bendradarbiavusių asmenų kiekį, profilį, paplitimą.
	Nuo 2011 m. vykstantis KGB veiklos dokumentų viešinimas	4. Bendradarbiavusių asmenų KGB vykdytą veiklą. 5. Bendradarbiavusių asmenų tapatybę

Šaltinis: sudaryta autorės.

5. *Liustracijos tikslų įgyvendinimo vertinimas*

5.1. *Pirmasis tikslas: nelojaliais laikytų asmenų veiklos apribojimai*

5.1.1. *Saugumui reikšmingų institucijų apibrėžimas*

1998 ir 1999 m. įstatymuose buvusių KGB darbuotojų ir slaptų bendradarbių darbas valstybės saugumui reikšmingose institucijose buvo apribotas dešimčiai metų. Saugumui reikšmingomis institucijomis buvo laikomas platus spektras įstaigų: nuo valdžios ir saugumo institucijų iki bankų, ryšių, švietimo įstaigų ar privačių saugumo tarnybų⁸⁵.

Toks reguliavimas lyginamuosiuose tyrimuose vertinamas kaip išskirtinai griežtas ir platus⁸⁶. Dėl plačios imties jis buvo kritikuotas Europos Žmogaus Teisių Teismo kaip nepagrįstai apribojantis asmenų teisę į nediskriminaciją ir pagarbą privačiam ir šeimos gyvenimui. Pagrindinės tokio sprendimo priežastys buvo darbo privačiame sektoriuje apribojimas ir vėlyvas liustracijos įgyvendinimas⁸⁷. EŽTT išvadoje taip pat teigiama, kad toks platus apribojimas nebūtinai siekiant įstatymuose įvardytų tikslų. Nepaisant šios išvados, teisinis reguliavimas nebuvo sušvelnintas. Tyrimo metu paklausti įstatymų formuotojai ir vykdytojai beveik vienu balsu tvirtino, kad tokį reguliavimą laiko visiškai adekvačiu ir reikalingu, o EŽTT sprendimą vertina kaip neatitinkantį Lietuvos atvejo specifikos⁸⁸.

Tokio reguliavimo pasekmes galima vertinti dviprasmiškai. Iš vienos pusės, saugumui reikšmingų institucijų apibrėžimas buvo pakankamai išsamus, kad neribotų galimybės pasiekti pirmojo lius-

⁸⁵ Išsamus sąrašas – 1998 ir 1999 m. įstatymuose: *Žin.*, 1998, Nr. 65-1877, *Žin.*, 1999, Nr. 104-2975.

⁸⁶ Horne, p. 13; Stan, 2009, p. 230; Pettai, p. 17.

⁸⁷ European Court of Human Rights, Case of Sidabras and Dziautas v. Lithuania, Application nos. 55480/00 and 59330/00, 2004 07 27.

⁸⁸ Anušauskas, Ragauskas, Urmonas, interviu; Marcinkevičienė J. E., interviu su autore, Kaunas, 2014 02 12; Landsbergis V., interviu su autore, Vilnius, 2014 04 23.

tracijos politikai kelti tikslo. Pagal ankstesniame skyrelyje išskirtus imties į ateitį lygmenis, Lietuvos atvejis laikytinas labai plačiu, nes apriboja darbą tiek viešajame sektoriuje, tiek kai kuriose privataus sektoriaus įmonėse. Iš kitos pusės, galimai pertekliniai apribojimai sudarė prielaidas valstybei nelojaliais pripažintiems asmenims laimėti bylas prieš Lietuvą ir taip diskredituoti Lietuvos iliustracijos procesą tarptautiniu mastu.

5.1.2. *Neloyalių asmenų apibrėžimas*

Įstatymų lygmeniu darbo saugumui reikšmingose įstaigose apribojimai buvo taikomi visiems **kadriniams** KGB darbuotojams, dirbusiems bet kuriuo metu per visą SSRS okupacijos laikotarpį⁸⁹, ir slapta sąmoningai su KGB bendradarbiavusiems asmenims, savanoriškai **neprisipažinusiems** per specialiai tam skirtą pusės metų laikotarpį 2000 m.⁹⁰

Įstatymuose niekaip neapibrėžta ir nepagrįstai neapribota liko viena grupė asmenų: buvę KGB rezervo karininkai. Jų klausimas iškilė tik 2005-aisiais, praėjus keleriems metams po iliustracijos įstatymų įsigaliojimo. Pagrindinio 1998 m. įstatymų formuotojo teigimu, svarstant įstatymų projektus apie šią grupę galimai nebuvo žinota arba pagalvota⁹¹. Išryškėjus šiai spragai kelis kartus buvo bandyta papildyti įstatymus – įtraukti ir rezervo karininkų kategoriją. 2007 ir 2009 m. buvo siūlytos įstatymų pataisos⁹², tačiau nė viena jų neįsigaliojo.

⁸⁹ *Žin.*, 1998, Nr. 65-1877.

⁹⁰ *Žin.*, 1999, Nr. 104-2975.

⁹¹ Landsbergis, interviu.

⁹² Pavyzdžiui, „Lietuvos Respublikos Asmenų, slapta bendradarbiavusių su buvusios SSRS specialiosiomis tarnybomis, registracijos, prisipažinimo, įskaitos ir prisipažinusiųjų apsaugos įstatymo pakeitimo įstatymas“, 2007 m. spalio 11 d., Prezidento veto, 2007 10 31, arba „Asmenų, slapta bendradarbiavusių su buvusios SSRS specialiosiomis tarnybomis, registracijos, prisipažinimo, įskaitos ir prisipažinusiųjų apsaugos įstatymo pakeitimo įstatymo projektas“, 2009 11 19.

Apribojimai taip pat nebuvo taikyti kai kuriais analizuojamuose įstatymuose apibrėžtais atvejais. Pirmiausia, išimtyms taikytos buvusiems kadriniams KGB darbuotojams, kurie a) „dirbdami VSK tyrė tik kriminalines bylas ir ne vėliau kaip kitą dieną po 1990 m. kovo 11 d. nutraukė savo darbą VSK“ arba b) po 1990 m. kovo 11 d. VSK dirbo LR valdžios institucijų pavedimu ir joms teikė visą vertingą informaciją⁹³. Prisipažinę slapta bendradarbiavę ir atskleidę visą turimą informaciją apie savo atliktas užduotis bei KGB veiklą taip pat neprarasdavo teisės dirbti valstybės saugumui reikšmingose institucijose⁹⁴.

Tokių išimčių darymas gerokai sumažino ribojamų asmenų spektrą. Kai kurių iliustracijos formuotojų ir įgyvendintojų vertinimu, susisiejimas su KGB buvo pakankama priežastis abejojti patikimumu, nesvarbu, kad asmuo prisipažino arba laiku baigė tarnybą⁹⁵. Kita vertus, įstatyme liko tam tikrų apribojimų, rodančių, kad net ir savanoriškai prisipažinę ar tik kriminalines bylas tyrę asmenys nelaikytini visiškai patikimais. Pavyzdžiui, tik kriminalines bylas tyrę buvę kadriniai darbuotojai apibrėžtą laikotarpį negali eiti pareigų, susijusių su valstybės paslaptį sudarančia informacija, ar pretenduoti eiti tokias pareigas⁹⁶.

5.1.3. Įgyvendinimas: 1998 m. įstatymai

Praktinį kadrinių KGB darbuotojų apribojimų įgyvendinimą galima laikyti sėkmingu. Remiantis Seimo posėdžių metu pateiktais VSD duomenimis, įstatymo priėmimo metu Lietuvoje buvo apie keturi tūkstančiai buvusių KGB darbuotojų⁹⁷. Įstatymų įgyvendinimo metu

⁹³ Žin., 1998, Nr. 65-1877.

⁹⁴ Žin., 1999, Nr. 104-2975.

⁹⁵ Pavyzdžiui, Marcinkevičienė, interviu; Jakučionis P., autorės interviu, Vilnius, 2014 02 13.

⁹⁶ Žin., 1998, Nr. 65-1877.

⁹⁷ Rastauskienė R., Seimo posėdžio stenograma, 1998 06 23, 53 (216) posėdis, Stenogramos, 1998-07-02, Nr. 115.

iš jų dirbančių (t. y. neišėjusių į pensiją) buvo apie 1 200. 332 buvo paliesti liustracijos politikos. Iš jų 62 buvo pritaikytos įstatymuose numatytos išimtys⁹⁸, o likusių veikla buvo apribota. Tiek įstatymus įgyvendinę VSD darbuotojai, tiek įstatymų formuotojai tvirtino, jog apribojimų įgyvendinimas vyko sklandžiai ir beveik visi išlikusiuose KGB dokumentuose įvardyti buvę kadriniai darbuotojai buvo patikrinti ir prireikus jų veikla apribota⁹⁹.

Pagrindinė sėkmės įgyvendinant 1998 m. įstatymus prielaida buvo informacijos apie buvusius kadrinius darbuotojus prieinamumas. Tiesa, svarbu pasakyti, kad turima medžiaga neleido identifikuoti absoliučiai visų buvusių KGB darbuotojų. Pavyzdžiui, KGB neabejotinai buvo slapta įdarbintų asmenų, kurių įdarbinimas nebuvo fiksuojamas įskaitoje¹⁰⁰. Tačiau tikėtina, kad šie asmenys nesudarė didelės dalies buvusių KGB darbuotojų, todėl didelės įtakos rezultatų vertinimui neturi.

5.1.4. Įgyvendinimas: 1999 m. įstatymas

Tikslo riboti **slapta su KGB bendradarbiavusių** ir laiku nepripažinusių asmenų veiklą siekimas buvo sunkesnis ir nepalyginti mažiau sėkmingas. Šio tikslo įgyvendinimas buvo vienas pagrindinių Liustracijos komisijos uždavinių pasibaigus savanoriškai pripažinti skirtam laikotarpiui. Komisija, išanalizavusi VSD darbo grupės pateiktą archyvinę medžiagą, turėdavo priimti sprendimą dėl asmens sąmoningo bendradarbiavimo fakto. Pripažinti asmenys turėjo galimybę šį sprendimą apskųsti teismui. Tokiu atveju komisijos užduotis buvo sprendimą ginti dalyvaujant teismo procese. Teismui pripažinus, jog LK sprendimas buvo pagrįstas, arba asmeniui jo neapskundu-

⁹⁸ A. Urmono pateikta Dalios Kuodytės pranešimo ištrauka, 2007 04 19.

⁹⁹ VSD I, interviu su autore, Vilnius, 2014 04 05, VSD II, interviu su autore, Vilnius, 2014 04 07; Anušauskas, interviu.

¹⁰⁰ VSD II, interviu.

dus, bendradarbiavimo faktas būdavo paviešinamas, o veikla įstatyme nurodytose įstaigose apribojama dešimčiai metų nuo sprendimo paskelbimo.

Įgyvendinimas buvo vykdomas trijų sudėčių Liustracijos komisijų. 2000–2005 m. komisija per visą laikotarpį svarstė tik dvi bylas. Antroji, dirbusi 2005–2008 m., svarstė 136 bylas ir bendradarbiavusiais pripažino 54 asmenis¹⁰¹. Teismui buvo apskūsti 19 sprendimų, iš kurių 11 jis panaikino. Galiausiai, 2009–2011 m. komisija nagrinėjo net 326 bylas, tačiau tik 14 žmonių buvo pripažinti bendradarbiavę. Kiek iš jų buvo apskūsta teismui, informacijos nėra¹⁰². Apibendrinant matyti, jog iš 464 iki 2012 m. svarstytų atvejų sąmoningai slapta bendradarbiavusiais pripažinti tik 68 asmenys.

Įgyvendinimo metu komisijos sprendimai buvo vis dažniau apskundžiami teismui, daug jų buvo panaikinti¹⁰³. LK narių nuomone, tokie teismo sprendimai neretai būdavo neteisingi ir išteisindavo akivaizdžiai bendradarbiavusius asmenis: „<...> tie žmonės, dėl kurių mes buvome įsitikinę bendradarbiavimu, kurie mums atrodė potencialiai keliantys didžiausias grėsmes, juos teismai po to išteisino, pasakė, kad nepakankamai yra įrodymų, kad jie bendradarbiavo. Nors mes buvome viduje absoliučiai įsitikinę.“¹⁰⁴

Taigi matyti, kad išaiškintų neprisipažinusių asmenų skaičius yra nedidelis. Tačiau, siekiant šį rezultatą įvertinti iš pirmojo tikslo perspektyvos, svarbu ne kiek asmenų buvo pripažinti bendradarbiavu-

¹⁰¹ Likusių 78 nepripažino (dėl įrodymų trūkumo) ir dėl 4 sprendimo nepriėmė.

¹⁰² Delfi, *A. Anušauskas: VSD perdavė vertingus KGB dokumentus*, <<http://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/aanusauskas-vsd-perdave-vertingus-kgb-dokumentus.d?id=57126491#ixzz2rpEzn7A1>>, 2014 05 22; ELTA, *Atveriami KGB archyvai visko neatskleis*, <<http://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/atveriami-kgb-archyvai-visko-nea-tskleis.d?id=45278321#ixzz2roei01Dh>>, 2014 05 22; Balsas.lt, *Liustracijos procesas persikelia į internetą*, <<http://www.tautos-balsas.lt/straipsniai/aktualijos/66-liustracijos-procesas-persikelia-i-interneta>>, 2014 05 22. A. Urmono pateikta Pranešimo LR Seimo ir Pasaulio lietuvių bendruomenės komisijoje santrauka „Liustracijos proceso vykdymo galimybės, problemos ir jų sprendimas“.

¹⁰³ Landsbergis, interviu.

¹⁰⁴ Ragauskas, interviu.

siais, bet keliems iš jų galiausiai buvo pritaikyti veiklos apribojimai. Statistinių duomenų apie slaptų bendradarbių apribojimą nėra, tačiau, remiantis Liustracijos komisijos narių vertinimu, rezultatas yra menkas. Trečiosios komisijos pirmininko teigimu, liustracija palietė tik saugumui nereikšmingus darbus dirbusius asmenis¹⁰⁵. Paklausta, keliems asmenims galiausiai buvo pritaikyti apribojimai, kita LK narė teigė, jog „keletą žmonių tas palietė. Pavyzdžiui, vieno universiteto dėstytoją. Dabar tikrai neprisimenu, kiek buvo tokių atvejų su pasekmėmis, bet jų nebuvo labai daug“¹⁰⁶. Kiti komisijos nariai buvo kategoriškesni ir sakė, jog šis tikslas „patyrė visišką nesėkmę“¹⁰⁷.

Apibendrinant – galima teigti, kad pirmasis liustracijos tikslas buvo pasiektas tik iš dalies. Pirmasis vertinimo kriterijus buvo tenkinamas: saugumui reikšmingų institucijų apibrėžimas buvo platus, nukreiptas į tikslą ir gana nuoseklus. Tačiau antrasis kriterijus patenkintas nebuvo: rezervo karininkų statuso neapibrėžimas nepagrįstai sumažino reguliavimo imtį. Praktinis įgyvendinimas ir rezultatai taip pat dviprasmiški. Kadrinių darbuotojų atveju įgyvendinimas buvo sėkmingas, tačiau iš slapta bendradarbiavusiųjų veiklos apribojimų susilaukė vos keli. Taigi matyti, jog apribojimai buvo sėkmingai pritaikyti tik vienai grupei KGB dirbusių asmenų – kadriniams darbuotojams, o kitų dviejų atžvilgiu tikslo pasiekti nepavyko.

5.2. Antrasis tikslas: apsauga nuo šantažo ir verbavimo

5.2.1. Prisipažinusių asmenų skaičius ir einamos pareigos

Siekiant užtikrinti slapta su KGB bendradarbiavusiųjų apsaugą, pirmiausia buvo būtina sukurti pakankamas paskatas jiems prisipažinti. Motyvavimo svarba buvo suvokiama ir rengiant 1999 m. įstatymą.

¹⁰⁵ Urmonas, interviu.

¹⁰⁶ Kuodytė, interviu.

¹⁰⁷ Kuodytė, Marcinkevičienė, Ragauskas, Urmonas: interviu.

Pirmasis įstatymo variantas neprisipažinusiesiems numatė baudžiamąją atsakomybę – laisvės atėmimą nuo vienerių iki penkerių metų¹⁰⁸. Tačiau galiausiai buvo pasirinktas švelnesnis reguliavimas, numatęs dvi paskatas prisipažinti.

Pirma, įstatyme buvo užtikrintas visiškas duomenų ir personalijų slaptumas, visa informacija apie prisipažinimą paskelbta valstybės paslaptimi. Tai būtų galima laikyti asmenine paskata prisipažinti, leidusia išvengti galimos žalos reputacijai. Ji galėjo būti aktuali beveik visiems slapta bendradarbiavusiesiems. Antra, prisipažinti buvo skatinami asmenys, dirbę (arba ketinę dirbti) valstybės saugumui reikšmingose institucijose, nes vėliau jau Liustracijos komisijos bendradarbiavusiais pripažintų asmenų galimybės dirbti turėjo būti apribotos.

Norint suprasti, ar šios paskatos buvo pakankamos, svarbu įvertinti, kokia dalis galimai slapta bendradarbiavusių asmenų galiausiai atvyko prisipažinti. Istorikų vertinimu, prieš pat paskelbiant Lietuvos nepriklausomybę su KGB slapta bendradarbiavo tarp 5 000 ir 8 000 žmonių¹⁰⁹. Nepriklausomoje Lietuvoje galėjo būti apie 25 000 asmenų, sovietų valdymo laikotarpiu bendradarbiavusių su KGB¹¹⁰. Visi šie asmenys buvo liustracijos politikos objektas. Iš jų 2000-aisiais prisipažinti atėjo 1 589¹¹¹. Be to, nepriklausomybės pradžioje dar maždaug 800 žmonių prisipažino B. Gajausko komisijos nariams, ir tik dalis jų (nežinoma, kokia) pakartotinai prisipažino 2000-aisiais metais. Tokį prisipažinusių asmenų skaičių įvertinti yra sunku, nes

¹⁰⁸ Sėjūnas A., Seimo posėdžio stenograma, 1998 m. liepos 15 d., I (225) posėdis, Stenogramos, 1998-07-29, Nr. 120.

¹⁰⁹ Genzelis B., „Akiračiai“; Endriukaitis A., „Voratinklis“, *Lietuvos aidas*, 1992 m. sausio 16 d. iš Anušauskas, 2005, p. 275; BNS, A. Anušauskas: *viešiniui rengiamas ir slaptųjų agentų sąrašas*, <<http://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/aanusauskas-viesinimui-rengiamas-ir-slaptuju-agentu-sarasas.d?id=59472005#ixzz2ry8kJm1L>>, 2014 05 22.

¹¹⁰ Nors tikėtina, kad didelė jų dalis jau buvo pensinio amžiaus. Čekutis R., *Nereikalingoji liustracija*, <<http://www.delfi.lt/archive/nereikalingoji-liustracija.d?id=7464316#ixzz32OF13BJO>>, 2005.09.12>, 2014 05 23.

¹¹¹ Tautos balsas, *Liustracijos procesas persikelia į internetą*, <<http://www.tautos-balsas.lt/straipsniai/aktualijos/66-liustracijos-procesas-persikelia-i-interneta>>, 2014 05 22.

aiškaus atskaitos taško nėra. Tačiau iliustracijos politikos formuotojai ir įgyvendintojai jį laiko nemažu ir rezultatą vertiną gerai¹¹². Nors kur kas didesnė dalis slaptų bendradarbių neprisipažino, yra priežasčių manyti, jog atėjo tie, kuriems apsauga nuo šantažo ar verbavimo buvo aktualiausia¹¹³. Be to, pusantro tūkstančio asmenų perduotos žinios apie slaptųjų tarnybų veiklą, kitus bendradarbiavusius asmenis ir jų veikas bei iki tol taikytus šantažo ar verbavimo metodus sudarė sąlygas imtis efektyvesnių apsaugos priemonių¹¹⁴.

Be prisipažinusių asmenų skaičiaus, saugumo požiūriu taip pat svarbios buvo jų einamos pareigos. Asmenys, užėmę aukštus postus valstybės valdymo ar teisėsaugos institucijose, o ypač turėję priėjimą prie įslaptintos informacijos, šantažo ar verbavimo atveju galėjo kelti daug didesnę grėsmę šalies saugumui¹¹⁵. Remiantis už įskaitos sudarymą atsakusių asmenų vertinimu, prisipažinti atėjo nemažai aukštus postus užėmusių žmonių. Teigiama, jog „tarp prisipažinusių buvo valstybės tarnautojų <...>, buvo diplomatinio korpuso atstovų, buvo pačių įvairiausių žmonių. Rašytojų, menininkų...“¹¹⁶ Tai patvirtina ir buvusi Iliustracijos komisijos pirmininkė, teigdama, jog tarp prisipažinusiųjų buvo „ir labai aukštų pareigūnų“¹¹⁷.

Apibendrinant, prisipažinimo etapą būtų galima laikyti gana sėkmingu. Teisinis reguliavimas buvo adekvatus, sudaręs pakankamas paskatas. Jų veiksmingumą įrodo rezultatai: prisipažinti atvyko daugiau nei pusantro tūkstančio žmonių, o tai gerokai pranoko iliustracijos įgyvendintojų lūkesčius. Be to, tarp prisipažinusių asmenų buvo turinčių aukštus, saugumui reikšmingus postus.

¹¹² Matyti, kad buvo tikimasi prastesnio rezultato. Pavyzdžiui, Burauskaitė, interviu: „<...> aš asmeniškai <...> maniau, kad mažiau ateis prisipažinti. Atėjo daugiau kaip pusantro tūkstančio!“

¹¹³ Anušauskas, Ragauskas: interviu.

¹¹⁴ VSD I, interviu

¹¹⁵ VSD I, interviu.

¹¹⁶ Anušauskas, interviu.

¹¹⁷ Kuodytė, interviu.

5.2.2. Nuoseklus prisipažinusių įskaitos sudarymas

Pagal 1999 m. įstatymą prisipažinę ir visą informaciją apie slapųjų tarnybų darbą atskleidę asmenys buvo įrašomi į sąrašą ir galėjo kreiptis dėl apsaugos. Kitu būdu savo ankstesnę veiklą KGB pripažinę asmenys pagal įstatymą į įskaitą įtraukiami nebuvo.

Nors pakartotinai neprisipažinusių asmenų motyvacija nėra žinoma, Liustracijos komisijai pradėjus archyvų analizę, iškilo klausimas dėl jų vertinimo. Nenustatytas nepriklausomybės pradžioje prisipažinusių asmenų statusas apsunkino procesą ir sukūrė paradoksišią situaciją: asmenys, jau kartą išreiškę lojalumą Lietuvos valstybei, galėjo būti apribojami remiantis nelojalumo prielaida. Be to, jiems VSD neįteikia apsaugos nuo šantažo ar verbavimo. Šių asmenų statusas buvo įstatymu sureguliuotas tik 2010 m., pakeitus įstatymą ir įpareigojus anksčiau prisipažinusių asmenis įtraukti į bendrą įskaitą.

Vertinant aptartų nuostatų įgyvendinimą, galima teigti, jog įstatymu numatyta prisipažinusių asmenų įskaita vyko sklandžiai ir buvo sėkminga. Tai pabrėžė ir buvę VSD darbuotojai¹¹⁸. Tačiau prisipažinusių nepriklausomybės pradžioje klausimas iki galo išspręstas nebuvo net ir įsigaliojus 2010 m. įstatymo pataisai. Už šio etapo vykdymą atsakęs buvęs VSD darbuotojas teigė, jog, be 2000-aisiais prisipažinusių 1 589 asmenų, į įskaitą daugiau niekas įtrauktas nebuvo¹¹⁹.

Be to, sklandžiai sudaryti įskaitą galėjo trukdyti nesankcionuotas prisipažinimas Valstybės saugumo departamente, žiniasklaidos įvardytas kaip „kabinetinė liustracija“. Antrosios Liustracijos komisijos nario teigimu, „buvo didesnė problema vadinamoji kabinetinė liustracija. Išaiškėjo iš Mečio Laurinkaus pasisakymų, kad tokie dalykai buvo, kai ateidavo žmonės, pasišnekėdavo su VSD generaliniu direktoriumi, galbūt dar su kažkokiais pareigūnais, žemesnio rango

¹¹⁸ VSD I, VSD II, interviu.

¹¹⁹ VSD II, interviu.

ir, na, tarsi viskas tvarkoj. Nepateikus tų formalių duomenų pačiai Liustracijos komisijai“¹²⁰.

Taigi, galima konstatuoti, kad įskaitos sudarymas buvo tik iš dalies sėkmingas. Nors visi pagal 1999 m. įstatyme numatytą procedūrą prisipažinę asmenys buvo įtraukti į įskaitą, kelios grupės prisipažinusių žmonių liko neužregistruotos ir prireikus neapsaugotos. Tačiau to vertinti vienu būdu negalima. Pirmosios už įskaitos ribų likusios grupės, nepriklausomybės pradžioje prisipažinusių asmenų, neįtraukimas į įskaitą rodo tam tikrą liustracijos politikos neefektyvumą. Šie asmenys prisipažino bendradarbiavę oficialiai tuo metu veikusiai komisijai, tikėdamiesi 1990 m. kovo 27-osios pranešime žadėtos apsaugos. Tačiau galiausiai net ir išlikę raštiški prisipažinimai nebuvo palaikyti pakankamu pagrindu juos įtraukti į įskaitą, ir jų statusas valstybės atžvilgiu taip ir liko iki galo neapibrėžtas. Antroji neužregistruota grupė, aukštiems VSD pareigūnams asmeniškai prisipažinę asmenys, yra vertintini kiek kitaip. Nors jų motyvacija nėra žinoma, neabejotina, kad apie būtinybę prisipažinti Liustracijos komisijai žinojo ir jie, ir jų prisipažinimų išklausę VSD darbuotojai. Todėl jų neįtraukimą į įskaitą būtų neteisinga laikyti liustracijos politikos nesėkme, nes neprisipažinti pagal numatytą procedūrą buvo jų sąmoningas pasirinkimas.

5.2.3. Sėkmingas apsaugos nuo šantažo ir verbavimo užtikrinimas

Vertinant prielaidas užtikrinti efektyvią apsaugą nuo šantažo ar verbavimo, svarbu aptarti du su duomenų slaptumu susijusius dalykus. Pirma, kadangi savanoriškai prisipažinusių asmenų pavardės nebuvo skelbiamos viešai, grasinimas pavišinti bendradarbiavimo faktą vis dar galėjo būti naudojamas kaip šantažo priemonė. Bendradarbiavimo išviešinimas galėjo turėti pasekmių asmens reputacijai ir įtakos

¹²⁰ Ragauskas, interviu.

įsidarbinimo galimybėms, socialiniam statusui arba asmeniniams santykiams. Tačiau, buvusių VSD darbuotojų teigimu, praktiškai tokią grėsmę nebuvo labai aktuali, o iškilus šantažo galimybei ir prašęs apie tai VSD, visuomet buvo ieškoma tinkamo tos situacijos sprendimo¹²¹.

Iš kitos pusės, anot buvusių VSD darbuotojų, duomenų įslaptinimas buvo svarbus faktorius mažinant užsienio specialiųjų tarnybų galimybes imtis šantažo arba verbavimo. Nežinojimas, kas konkrečiai prisipažino, apribojo galimybes naudotis „ta sena agentūra“¹²², nes bet kuris buvęs KGB bendradarbis galėjo būti prisipažinęs ir šantažo ar verbavimo atveju kreiptis į VSD. Nors tai nepanaikino galimybių manipuluoti slapto bendradarbiavimo faktu, rizika tai daryti gerokai padidėjo. Seimo NSGK buvusio pirmininko įsitikinimu, tai buvo pakankama atgrasymo priemonė ir vietoj senojo bendradarbių tinklo užsienio specialiosioms tarnyboms teko „kurti naują agentūrą“¹²³.

Vertinant patį apsaugos mechanizmą tenka remtis tik jį įgyvendinusių asmenų nuomone, nes viešos informacijos apie jį nėra. Anot buvusio VSD darbuotojo, standartizuoto apsaugos mechanizmo nebuvo, kiekvienas atvejis buvo analizuojamas atskirai. Tačiau apskritai buvę VSD darbuotojai pastangas spręsti kylančias problemas vertino teigiamai. Interviu metu kiekvienas jų minėjo ne vieną sėkmingai išnarpliotą šantažo atvejį¹²⁴.

Aptariant antrojo tikslo įgyvendinimo rezultatus, slapta bendradarbiavusius asmenis galima skirstyti į atėjusius prisipažinti ir to nepadarčiusius. Pirmųjų atveju tikslas buvo pasiektas: jie buvo įtraukti į įskaitą ir prireikus galėjo kreiptis dėl apsaugos. Kadangi buvo tinkamai suformuotos paskatos, prisipažinti atėjo nemažai žmonių, tarp kurių buvo ir aukštus postus turinčių pareigūnų.

¹²¹ VSD I, VSD II: interviu.

¹²² Anušauskas, interviu.

¹²³ Anušauskas, interviu.

¹²⁴ VSD I, VSD II: interviu.

Pagal numatytą procedūrą, neprisipažinusių asmenų klausimas išlieka opus, tačiau jų atveju iliustracijos politika vis tiek pasiekė tam tikrų rezultatų. Nors dvi grupės bendradarbiavimo faktą pripažinusių asmenų į įskaitą nebuvo įtrauktos, galimybė manipuliuoti jais sumažėjo. Prisipažinusiųjų duomenų įslaptinimas gerokai sumažino užsienio specialiųjų tarnybų galimybes naudotis buvusių KGB agentų tinklu. Taigi galima teigti, jog antrasis iliustracijos politikos tikslas buvo įgyvendintas gana sėkmingai.

5.3. Trečiasis tikslas: visuomenės informavimas

5.3.1. Visuomenės informavimas pagal 1999 m. įstatymą

1999 m. įstatyme visuomenės informavimo prielaidos buvo menkos. Vienintelė įtvirtinta viešumo galimybė buvo LK sprendimų dėl slapta bendradarbiavusių asmenų paviešinimas „Valstybės žiniose“. Šis viešinimas apsiribojo asmenų pavardžių ir bendradarbiavimo fakto paskelbimu, taigi iš išskirtų efektyvumo kriterijų galėjo patenkinti tik vieną – atskleisti bendradarbiavusiųjų tapatybę. Tačiau ir ši paviešinimo galimybė įstatyme buvo apribota. Pirmiausia, kadangi pagrindinis įstatymo tikslas buvo suteikti apsaugą nuo šantažo, komisija negalėjo atskleisti jokios informacijos apie prisipažinusius asmenis, net jeigu ir susidurdavo su jų bendradarbiavimą įrodančiais dokumentais. Antra, pripažintam asmeniui buvo suteiktos teisės kreiptis į teismą. Sprendimą apskundus teismui, viešinimas būdavo atidedamas iki teismo sprendimo įsiteisėjimo¹²⁵.

Praktiškai slapta bendradarbiavusiųjų pavardžių paviešinimas nebuvo labai sėkmingas. Jis priklausė nuo LK priimtų sprendimų skaičiaus ir gebėjimo juos apginti teisme. Kaip minėta, galiausiai labai mažai žmonių buvo pripažinti sąmoningai slapta bendradarbiavusiais, iki 2012 m. tokių buvo tik 68.

¹²⁵ Žin., 1999, Nr. 104-2975.

Nors daugelio teismus laimėjusių asmenų pavardės „Valstybės žiniuose“ pavišintos nebuvo, šių atvejų negalima laikyti visiškai nesėkmingais viešumo atžvilgiu. Kadangi dalis teismo procesų buvo vieši, informacija apie procesą ir komisijos sprendimą būdavo paskelbiama žiniasklaidoje, bylinėtis nusprendę asmenys susilaukdavo dar daugiau visuomenės dėmesio. LK pirmininko teigimu: „Mes žinojome, kad pralaimėsime <...>. Bet mes viešinome ir savo viešinimo tikslą mes pasiekėme.“¹²⁶ Tačiau verta pasakyti, kad LK pirmininkas kalbėjo apie labai nedidelį skaičių viešų bylų, kurios prie platesnio bendradarbiavusių su KGB išviešinimo tikslo prisidėjo nedaug.

Apibendrinant reikia pripažinti, kad viešumo tikslas 1999 m. įstatymu pasiektas nebuvo. Visų pirma, įstatymo imtis buvo labai siaura, todėl jis galėjo tenkinti tik vieną efektyvaus viešinimo kriterijų – paskelbti bendradarbiavusiųjų pavardes. Be to, pavišintų žmonių skaičius yra labai menkas, todėl teigti, jog visuomenė buvo plačiai informuota apie bendradarbiavusiųjų tapatybę, negalima.

5.3.2. Visuomenės informavimas 2011 m. prasadėjus viešinimui

Didesnę šviečiamąją vertę turintis projektas buvo 2011 m. prasidėjęs KGB veiklos dokumentų viešinimas. Jo teisinis reguliavimas apsiribojo LGGRTC įpareigojimu tikrinti, analizuoti ir skelbti buvusios SSRS specialiųjų tarnybų dokumentus¹²⁷. Tačiau verta pasakyti, kad viešinimo darbą riboja Lietuvos Respublikos asmens duomenų teisinės apsaugos įstatymas¹²⁸ ir 1999 m. įstatymas dėl slapta bendradarbiavusiųjų. Asmenų privatų gyvenimą liečiančios arba prisipažinusiųjų tapatybę išduodančios detalės nėra viešinamos. Nors tokie

¹²⁶ Urmonas, interviu.

¹²⁷ *Žin.*, 2010-07-20, Nr. 86-4520.

¹²⁸ LR Seimas, „Asmens duomenų teisinės apsaugos įstatymas“, 1996 06 11, *Žin.*, 1996, Nr. 63-1479.

apribojimai atrodo būtini, vertinant reguliavimą tik iš trečiojo tikslo perspektyvos, jie apriboja iliustracijos politikos galimybę išsamiai informuoti visuomenę ir kuo geriau supažindinti su KGB veikla.

Šios iniciatyvos įgyvendinimas vertintinas palankiai. Dokumentų viešinimas vyksta interneto puslapyje www.kgbveikla.lt, kuriame jau paskelbti 4 268 dokumentai, 560 KGB agentų anketų¹²⁹ ir 332 rezervo karininkų sąrašas¹³⁰. Labai sunku įvertinti, kokią dalį archyvo tai sudaro. Anot LGGRTC generalinės direktorės, to tiksliai nežino net ir šio centro darbuotojai, nes dar ne visi KGB dokumentai yra išanalizuoti ir suklasifikuoti¹³¹. Tačiau vertinant skelbiamos informacijos pobūdį matyti, kad ji atitinka visus penkis visuomenės informavimui keltus kriterijus.

Pirmuose trijuose svetainės skyriuose pateikta informacija tenkina du visuomenės informavimo efektyvumo kriterijus: 1) atskleisti KGB veiklą, veikimo mechanizmą ir jo darbo metodus ir 2) pristatyti slapta bendradarbiavusiųjų verbavimo metodus. Pirmajame skyriuje aprašoma LSSR KGB struktūra: visi šios organizacijos padaliniai, kiekvieno jų funkcijos, buvę vadovai ir darbuotojai. Kituose skyriuose detalai pristatomos pagrindinės KGB veiklos sritys bei KGB veiklos metodai, įtraukiant ir slaptųjų bendradarbių verbavimo ir panaudojimo principus.

Svetainėje pateikta informacija taip pat bent iš dalies atitinka kitus tris kriterijus: 3) informuoti apie asmenų kiekį, profilį, paplitimą, 4) atskleisti jų veiklą KGB ir 5) tapatybę. Apie **kadrinius** darbuotojus pateikiama informacija yra ypač išsami. Kiekvieno organizacijos padalinio aprašymo pabaigoje yra dedamas jam vadovavusių asmenų sąrašas. Be to, apžvelgiant KGB padalinių pasiskirstymą Lietuvoje, yra pateikiamas kiekvieno miesto ir rajono kadrinių darbuotojų sąrašas (asmens pavardė, pareigos ir darbo laikotarpis). Kita su KGB

¹²⁹ Pagal užklausą pateikta LGGRTC informacija.

¹³⁰ <www.kgbveikla.lt>, 2014 05 22.

¹³¹ Burauskaitė, interviu.

susijusių asmenų grupė – **rezervo** karininkai – taip pat yra paviešinti. Svetainėje pateiktas 332 asmenų sąrašas ir originalūs su jais susiję dokumentai.

Žinių apie **slapta bendradarbiavusius** asmenis yra mažiau. Nepaisant to, svetainės skyreliuose apie slaptus agentus pateikiama informacija, leidžianti bent iš dalies įgyvendinti tris paskutinius viešumo tikslo uždavinius. Pavyzdžiui, pateikiamas išsamus slaptos bendradarbiavimo pobūdžio įvertinimas, informacija ne tik apie verbavimo ir atsilyginimo būdus, bet ir apie bendradarbiavusių asmenų kiekį. Skiltyje „Agentų sąrašas“ yra viešinama informacija apie asmenis, užregistruotus 1987 m. pradėtame pildyti KGB žurnale. Šiuo metu¹³² yra paviešintas 560¹³³ asmenų sąrašas kartu su žurnale esančia informacija apie asmenį. Toks bendradarbiavusiųjų pavardžių paviešinimas atskleidžia KGB talkinusių žmonių tapatybę¹³⁴. Dėl to šalia žurnale esančios informacijos apie kiekvieną asmenį viešiami kiti duomenys, galintys plačiau atskleisti tų žmonių veiklą KGB. Visa tai leidžia labiau individualizuoti su KGB susijusių asmenų kaltę.

Šios iniciatyvos sėkmę informuojant visuomenę taip pat rodo tinklalapio populiarumas. Remiantis LGGRTC duomenimis, tinklalapyje kas mėnesį apsilanko apie 4–6 tūkst.¹³⁵, o per metus – iki 40 000 žmonių („unikalių vartotojų“)¹³⁶. Lankytojų skaičius taip pat gerokai padidėja į puslapį įdėjus naują informaciją¹³⁷.

Apibendrinant – tikslui informuoti visuomenę apie KGB veiklą išskelti uždaviniai (kriterijai) pagal 1999 m. įstatymą nebuvo įgyven-

¹³² 2014 m. gegužės mėn.

¹³³ Iš viso žurnale yra pateiktas 1 669 asmenų sąrašas.

¹³⁴ Tačiau yra pabrėžiama, jog ne visi šiame žurnale esantys žmonės būtinai bendradarbiavo su KGB, nustatyta, kad kai kurie jų buvo užverbuoti, bet kaip agentai nedirbo. Svetainėje taip pat minima, jog kai kurie asmenys būdavo įtraukiami į agentų sąrašą kompromitavimo tikslais.

¹³⁵ <<http://www.kgbveikla.lt/lt/apie-projekta>>, 2014 05 22.

¹³⁶ Burauskaitė, interviu.

¹³⁷ Ten pat.

dinti. Jame buvo numatyta galimybė pavišinti slapta bendradarbiavusių asmenų tapatybę, tačiau praktiškai įgyvendinimas palietė labai mažą žmonių skaičių. 2011 m. prasidėjęs KGB veiklos dokumentų viešinimas svetainėje www.kgbveikla.lt labiau pasiteisino ir bent iš dalies atitiko visus šiam tikslui keltus kriterijus. Taigi, vertinant galutinį rezultatą galima teigti, kad tikslas informuoti visuomenę apie KGB veiklą galiausiai buvo pasiektas, tačiau efektyvus jo įgyvendinimas prasidėjo pavėluotai ir vis dar vyksta lėtai.

Išvados

Straipsnyje buvo siekiama įvertinti liustracijos politikos efektyvumą, atsakant į klausimą, ar liustracija Lietuvoje pasiekė jai keltus tikslus. Tyrimo metu buvo išskirti trys pagrindiniai šios politikos formuotojų ir įgyvendintojų kelti tikslai: 1) apriboti nelojalių asmenų darbą saugumui reikšmingose institucijose; 2) apsaugoti slapta su KGB bendradarbiavusius asmenis nuo šantažo ir verbavimo; 3) informuoti visuomenę apie KGB veiklą. Detalus išvadų apibendrinimas pavaizduotas 2 lentelėje.

Taigi apibendrinant galima teigti, kad liustracijos politika Lietuvoje buvo pasiekti du iš trijų jai keltų tikslų. Didžiosios dalies nepatikimais laikytų asmenų darbas saugumui reikšmingose vietose sėkmingai apribotas nebuvo, tačiau slapta bendradarbiavusiųjų apsauga ir informacijos apie KGB pavišimą galima laikyti efektyviu.

Iki šiol vyravęs akademinis vertinimas liustracijos politiką Lietuvoje laikė griežta, atsižvelgus į jos teisinį reguliavimą ir palyginus jį su kitomis šalimis. Šiame tyrime pateikiamas platesnis vertinimas, pagrįstas ne tik įstatymų, bet ir pasiektų rezultatų analize. Tyrime naudota medžiaga ir padarytos išvados leidžia iš naujo įvertinti Lietuvos vietą kitų VRE šalių kontekste, atsižvelgiant į platesnį spektrą kintamųjų. Atsiranda galimybė palyginti Lietuvos liustracijos politikos efektyvumą su jau atliktais Lenkijos ir Čekijos liustracijos politikų tyrimais.

2 lentelė. *Liustracijos politikos tikslų ir įgyvendinimo vertinimas*

Tikslas	Analizės pjiūvis	Vertinimas	Priežastys
Užtikrinti valstybės saugumą apribojant neįgalių asmenų darbą saugumui reikšmingose institucijose	Saugumui reikšmingų institucijų apibrėžimas	Pakankamai platus	+ Gana radikalus teisimis reguliavimas
	Nelėgijais laikomų asmenų apibrėžimas	Neįtraukė rezervų karininkų. Taiskė išimtis daliai kadrinųjų darbuotojų ir slaptų bendradarbių	- Neapdairumas. Politinės valios trūkumas
	Kadrinųjų darbuotojų apribojimas	Įgyvendintas sklandžiai	+ Išlikę sąrašai
	Neprisipažinusių slapta bendradarbiavusiųjų apribojimas	Nerezultatyvus	- Archyvų trūkumas. Teismų specifika. Komisijos statusas
Užtikrinti valstybės saugumą apsaugant slapta su KGB bendradarbiavusius asmenis nuo užstienio specialiuųjų tarnybų šantažo ir verbavimo	Prisipažinusiųjų skaičius ir pareigos	Prisipažino nemažas skaičius žmonių, kai kurie jų eję aukštas pareigas	+ Buvo suformuotos paskatos prisipažinti
	Iškaitos sudarymas	Neįtraukti prisipažinę nepriklausomybės pradžioje	+/- Dalis prisipažinimų nebuvo, kita duomenų slaptumas apsunksino galimybes naudotis buvusių agentų tinklu
	Apsaugos užtikrinimas	Laikomas sėkmingu	+ Siauras teisimis reguliavimas. Archyvų trūkumas. Teismų specifika. Komisijos statusas
Informuoti visuomenę apie KGB veiklą	Neprisipažinusiųjų slapta bendradarbiavusiųjų paviešinimas	Labai ribotas ir nerezultatyvus	- Siauras teisimis reguliavimas. Archyvų trūkumas. Teismų specifika. Komisijos statusas
	KGB veiklos dokumentų viešinimas	Sėkmingas, bet vyksta lėtai	+ Viešinamas platus spektras informacijos, bet reikia atsižvelgti į prisipažinusiųjų apsaugą bei privatumo reikalavimus. Trūksta lėšų skaitmeninimui ¹³⁸

Šaltinis: sudaryta autorės.

¹³⁸ Lentelėje pateiktamos pagrindines aprašytos priežastys šiame straipsnyje analizuotos ir aprašytos nebuvo, tačiau išryškėjo tyrimo metu.

Šis tyrimas taip pat sudaro prielaidas naujai pažvelgti į Lietuvos viešojoje erdvėje dominuojantį neigiamą požiūrį į iliustraciją. Išvada, kad iliustracijos politika buvo pasiekti du iš trijų jai keltų tikslų, verčia ieškoti galimų nusivylimo priežasčių. Remiantis tyrimo metu gautais duomenimis, galima formuoti kelias alternatyvias hipotezes ateities tyrimams:

- a) Viešojoje erdvėje vyrauja neigiamas požiūris, nes iš iliustracijos politikos buvo tikimasi kitų tikslų nei tie, kuriuos jai kėlė politikos formuotojai ir įgyvendintojai.
- b) Iliustracijos politikai kelti tikslai visuomenėje buvo vertinami nelygiavertiškai – neįgyvendintas tikslas apriboti nelojalias laikytų asmenų darbo galimybes galėjo būti laikomas kur kas svarbesniu už kitus tikslus.
- c) Nusivylimas iliustracijos politika kyla ne dėl jos rezultatų, o dėl įgyvendinimo procese iškilusių sunkumų arba pagrindinių nesėkmės nulėmusių priežasčių, pavyzdžiui, politinės valios trūkumo arba interviu metu pabrėžto teismų neadekvatumo.

Galiausiai, ištirtas Lietuvos atvejis leidžia praplėsti esamus iliustracijos kaip PLT priemonės tyrimus, įtraukiant straipsnyje išnagrinėtus aspektus: atlikta analizė galėtų prisidėti siekiant apibrėžti iliustracijos politikai keliamų tikslų spektrą VRE šalyse ir apskritai vertinant, kokios aplinkybės sąlygoja iliustracijos politikos (ne)efektyvumą.

LITERATŪRA

15min.lt, *Kandidatų į prezidentus debatai: Artūras Zuokas susirėmė su Dalia Grybauskaite dėl FNNT*, <<http://www.15min.lt/naujiena/rinkimai/prezidento-rinkimai-2014/kandidatu-i-prezidentus-debatai-arturas-zuokas-susireme-su-dalia-grybauskaite-del-fntt-809-423571#ixzz32OilfqGQ>>, 2014 05 22.

Akstinavičius A., *Iliustracijos tema*, <<http://www.balsas.lt/naujiena/228451/liustracijos-tema>>, 2014 05 22.

Akstinavičius A., *Nacionalinio saugumo tema*, <<http://www.balsas.lt/naujiena/713822/nacionalinio-saugumo-tema>>, 2014 05 22.

Amnesty International, *Truth Commissions*, <<http://www.amnesty.org/en/international-justice/issues/truth-commissions>>, 2014 05 22.

Anušauskas A., „KGB rezervo problemos sprendimas ir / ar nacionalinio saugumo interesai“, *Lietuvos metinė strateginė apžvalga*, Vilnius, 2005, p. 273–300.

Arzt D. E., „Views on the Ground: The Local Perception of International Criminal Tribunals in the Former Yugoslavia and Sierra Leone“, *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 603, January 2006, p. 226–239.

Avruch K., Vejarano B., „Truth and Reconciliation Commissions: A Review Essay and Annotated Bibliography“, *OJPCR: The Online Journal of Peace and Conflict Resolution* 4.2, 2002, p. 37–76.

Balsas.lt, *Liustracijos procesas persikelia į internetą*, <<http://www.tautos-balsas.lt/straipsniai/aktualijos/66-liustracijos-procesas-persikelia-i-internetą>>, 2014 05 22.

Bell C., „Transitional Justice, Interdisciplinarity and the State of the ‘Field’ or ‘Non-Field’“, *The International Journal of Transitional Justice* 3, 2009, p. 10.

BNS, A. Anušauskas: viešininimui rengiamas ir slaptųjų agentų sąrašas, <<http://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/aanusauskas-viesininimui-rengiamas-ir-slaptuju-agentu-sarasas.d?id=59472005#ixzz2ry8kJm1L>>, 2014 05 22.

BNS, *Buvę politiniai kaliniai ir tremtiniai apgaildestauja, kad „KGB rezervistai ir toliau nevaržomi galės kelti grėsmę nacionaliniam saugumui*, <<http://www.15min.lt/naujiena/aktualu/lietuva/buve-politiniai-kaliniai-ir-tremtiniai-apgaildestauja-kad-kgb-rezervistai-ir-toliau-nevarzomi-gales-kelti-gresme-nacionaliniam-saugumui-56-110516#ixzz320JwTIVs>>, 2014 05 22.

Brems E., „Transitional Justice in the Case Law of the European Court of Human Rights“, *The International Journal of Transitional Justice*, Oxford University Press, 2011.

Čaplikas A., *Urapatriotai sužlugdė liustraciją Lietuvoje*, <<http://www.lrytas.lt/-11943463931192739102-a-čaplikas-urapatriotai-sužlugdė-liustraciją-lietuvoje.htm>>, 2014 05 22.

Čekutis R., *Nerekalingoji liustracija*, <<http://www.delfi.lt/archive/nerekalingoji-liustracija.d?id=7464316#ixzz320F13BJO>, 2005.09.12>, 2014 05 23.

Clark J. N., „Has the ICTY achieved its objectives?“, *Southeast European and Black Sea Studies* 9 (1–2), p. 123–142.

Clark J. N., „The Limits of Retributive Justice. Findings of an Empirical Study in Bosnia and Herzegovina“, *Journal of International Criminal Justice* 7, 2009, p. 462–287.

Čyvas T., *Kastruota liustracija*, <<http://www.balsas.lt/naujiena/377455/kastruota-liustracija>>, 2014 05 22.

Čyvas T., *KGB šleifas*, <<http://www.balsas.lt/naujiena/380577/kgb-sleifas>>, 2014 05 22.

Czarnota A., „Lustration, Decommunisation and the Rule of Law“, *Hague Journal on the Rule of Law*, Vol. 1, Issue 02, 2009, p. 307–336.

Czarnota A., „Transitional Justice, the Post-Communist Post-Police State and the Losers and Winners. An Overview of the Problem“, *Silesian Journal of Legal Studies* 1, 2009, p. 11.

David R., „Lustration Laws in Action: The Motives and Evaluation of Lustration Policy in the Czech Republic and Poland (1989–2001)“, *Law and Social Inquiry* 28 (2), 2003, p. 387–439.

Delfi, A. *Anušauskas: VSD perdavė vertingus KGB dokumentus*, <<http://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/aanusauskas-vsd-perdave-vertingus-kgb-dokumentus.d?id=57126491#ixzz2rpEzn7A1>>, 2014 05 22.

Dvořáková V., Milardović A., *Lustration and Consolidation of Democracy and the Rule of Law in Central and Eastern Europe*, Series of Political Science Research Centre Forum Book 5, Political Science Research Centre, Zagreb, 2007.

ELTA, *Atveriami KGB archyvai visko neatskleis*, <<http://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/atveriami-kgb-archyvai-visko-neatskleis.d?id=45278321#ixzz2roei01Dh>>, 2014 05 22.

European Court of Human Rights, *Case of Sidabras and Dziautas v. Lithuania*, Application nos. 55480/00 and 59330/00, 2004 07 27.

Grodsky B., „Beyond Lustration: Truth-Seeking Efforts in the Post-Communist Space“, *Taiwan Journal of Democracy* 5 (2), 2009, p. 21–43.

Horne C., „Assessing the Impact of Lustration Trust in Public Institutions and National Government in Central and Eastern Europe“, *Comparative Political Studies* 45 (4), 2012.

Huntington S., *Thrid Wave. Democratization in the Late Twentieth Century*, University of Oklahoma Press: Norman and London, 1991.

Ignatavičius E., *Garliavos Lietuva*, <http://www.delfi.lt/pilietis/voxpopuli/garliavos-lietuva.d?id=58730579#ixzz32ODsu9Rc>, 2014 05 22.

International Center for Transitional Justice, *What is Transitional Justice*, <<http://ictj.org/about/transitional-justice>>, 2014 05 22.

KGB veikla Lietuvoje, <<http://www.kgbveikla.lt/>>, 2014 05 22.

Laurinkus M., *KGB agentų liustracija buvo neefektyvi, nes politizuota*, <<http://www.lrytas.lt/-11938087401193217753-kgb-agentu-liustracija-buvo-neeefektyvi-nes-politizuota.htm>>, 2014 05 22.

Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos laikinosios tyrimo komisijos Sovietų Sąjungos KGB veiklai Lietuvoje iširti papildymo“, 1992 m. vasario 5 d., *Žin.*, 1992, Nr. 6-109.

Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos deputato V. J. Čepaičio mandato patikrinimo“, 1992 m. balandžio 7 d., *Žin.*, 1992, Nr. 12-312.

Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos deputato V. J. Čepaičio įgaliojimų sustabdymo“, 1992 m. balandžio 7 d., *Žin.*, 1992, Nr. 12-314.

Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos deputato V. J. Čepaičio mandato“, 1992 m. birželio 25 d., *Žin.*, 1992, Nr. 20-598.

Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos pareiškimas, 1990 m. kovo 27 d., *Žin.*, 1990, Nr. 10-319.

Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos posėdžio stenograma, 1992 m. rugsėjo 10 d., Stenogramos, 1995-11-27, Nr. 63.

Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos Seimo rinkimų įstatymas, 1992 m. liepos 9 d., *Žin.*, 1992, Nr. 22-635.

Lietuvos Respublikos Seimas, „Asmens duomenų teisinės apsaugos įstatymas“, 1996 06 11, *Žin.*, 1996, Nr. 63-1479.

Lietuvos Respublikos Seimas, „Asmenų, slapta bendradarbiavusių su buvusios SSRS specialiosiomis tarnybomis, registracijos, prisipažinimo, įskaitos ir prisipažinusiųjų apsaugos įstatymo pakeitimo įstatymo projektas“, 2009 11 19.

Lietuvos Respublikos Seimas, „Lietuvos Respublikos Asmenų, slapta bendradarbiavusių su buvusios SSRS specialiosiomis tarnybomis, registracijos, prisipažinimo, įskaitos ir prisipažinusiųjų apsaugos įstatymo pakeitimo įstatymas“, 2007 m. spalio 11, Prezidento veto 2007-10-31.

Lietuvos Respublikos Seimas, Aiškinamasis raštas „Dėl SSRS Valstybės saugumo komiteto (NKVD, MGB, KGB) vertinimo ir šios organizacijos kadrinių pareigūnų darbo veiklos“ įstatymo projekto, 1998 m. gegužės 29 d.

Lietuvos Respublikos Seimas, Asmenų, slapta bendradarbiavusių su buvusios SSRS specialiosiomis tarnybomis, registracijos, prisipažinimo, įskaitos ir prisipažinusiųjų apsaugos įstatymas, 1999 m. lapkričio 23 d., *Žin.*, 1999, Nr. 104-2975.

Lietuvos Respublikos Seimas, Įstatymo „Dėl SSRS valstybės saugumo komiteto (NKVD, NKGB, MGB, KGB) vertinimo ir šios organizacijos kadrinių darbuotojų dabartinės veiklos įgyvendinimo“ įstatymas, 1998 m. liepos 16 d., *Žin.*, 1998, Nr. 65-1878.

Lietuvos Respublikos Seimas, LR Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro įstatymas, 5 straipsnio 23 dalis, 2010 m. birželio 30 d., *Žin.*, 2010, Nr. 86-4520.

Lietuvos Respublikos Seimo „Įstatymo „Dėl SSRS valstybės saugumo komiteto (NKVD, NKGB, MGB, KGB) vertinimo ir šios organizacijos kadrinių darbuotojų dabartinės veiklos“ įgyvendinimo“ įstatymas, 1998 m. liepos 16 d., *Žin.*, 1998, Nr. 65-1878.

Lietuvos Respublikos Seimo įstatymas „Dėl SSRS valstybės saugumo komiteto (NKVD, NKGB, MGB, KGB) vertinimo ir šios organizacijos kadrinių darbuotojų dabartinės veiklos“, 1998 m. liepos 16 d., *Žin.*, 1998, Nr. 65-1877.

Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimas Nr. 418 „Dėl buvusių TSRS valstybės saugumo komiteto darbuotojų“, 1991 m. spalio 12 d., *Žin.*, 1991, Nr. 32-882.

LR AT įstatymas „Dėl deputatų, įtariamų sąmoningu bendradarbiavimu su kitų valstybių specialiosiomis tarnybomis, mandatų patikrinimo“, 1991 m. gruodžio 17 d., *Žin.*, 1992, Nr. 1-1.

Meernik J. D., Nichols A., King K. L., „The Impact of International Tribunals and Domestic Trials on Peace and Human Rights After Civil War“, *International Studies Perspectives* 11, 2010, p. 309–334.

Meernik J., „Justice and Peace? How the International Criminal Tribunal Affects Societal Peace in Bosnia“, *Journal of Peace Research* 42 (3), 2005, p. 271–289.

Millar G., „Assessing Local Experiences of Truth-Telling in Sierra Leone: Getting to ‘Why’ through a Qualitative Case Study Analysis“, *The International Journal of Transitional Justice* 4, 2010, p. 477–496.

Nalepa M., „Lustration and the Survival of Parliamentary Parties“, *Taiwan Journal of Democracy* 5 (2), 2009, p. 45–68.

Nalepa M., *Lustration as a Trust-Building Mechanism? Transitional Justice in Poland*, Princeton University, 2011.

Nalepa M., *Skeletons in the Closet. Transitional Justice in Post-Communist Europe*, Cambridge University Press, 2010.

Nedelsky N., „Divergent Responses to a Communist Past: Transitional Justice in Czech Republic and Slovakia“, *Theory and Society* 33 (1), 2004, p. 65–115.

Pettai Eva-Clarita, Pettai Vello, *Conceptualizing Retrospective Justice in Post-Communist Europe: Testing a Refined Analytical Model in the Baltic States*, ECPR Joint Sessions of Workshops, 2012.

Ramelienė R., *Liustracijos komisija užsiima imitacija*, <<http://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/liustracijos-komisija-uzsiima-imitacija.d?id=17815306#ixzz2rdColy8w>>, 2014 05 22.

Rastauskienė R., Seimo posėdžio stenograma, 1998 06 23, 53 (216) posėdis, Stenogramos, 1998-07-02, Nr. 115.

Seimo posėdžio stenograma, 1998 06 23, 53 (216) posėdis, Stenogramos, 1998-07-02, Nr. 115.

Seimo posėdžio stenograma, 1998 06 25, 55 (218) posėdis, Stenogramos, 1998-07-09, Nr. 116.

Seimo posėdžio stenograma, 1998 07 16, 2 (226) posėdis, Stenogramos, 1998-07-29, Nr. 120.

Seimo posėdžio stenograma, 1999 11 23, 40 (403) posėdis, Stenogramos, 1999-12-02, Nr. 216.

Skucas T., „Lithuania: A Problem of Disclosure“, *Demokratizatsiya* 12 (3) 2004, p. 411–425.

Stan L., „The Vanishing Truth: Politics and Memory in Post-Communist Europe“, *East European Quarterly* 40 (4), 2006, p. 383–408.

Stan L., „Truth Commissions in Post-Communism: The Overlooked Solution?“, *The Open Political Science Journal* 2, 2009, p. 1–13.

Stan L., *No Theory Fits All? Explaining the Urge to Purge in Delayed Lustration*, <http://www.academia.edu/1657591/No_Theory_Fits_All_Explaining_the_Urge_to_Purge_in_Delayed_Lustration>, 2014 05 22.

Stan L., *Transitional Justice in Eastern Europe and the Former Soviet Union: Reckoning with the Communist Past*, New York, NY: Routledge, 2009.

Strupinskienė L., „Pereinamojo laikotarpio teisingumo studijos“, *Politologija* 68 (4), 2012/4, p. 39–64.

Sytas A., *Prezidentas vetavo Liustracijos įstatymą, siūlo iš esmės peržiūrėti liustraciją*, <http://www.alfa.lt/straipsnis/155762/Prezidentas_vetavo_Liustracijos_istatyma_siulo_is_esmes_perziureti_liustracija=2007-10-31_14-06/>, 2014 05 22.

Tautos balsas, *Liustracijos procesas persikelia į internetą*, <<http://www.tautos-balsas.lt/straipsniai/aktualijos/66-liustracijos-procesas-persikelia-i-interneta>>, 2014 05 22.

Urmono A. pateikta Dalios Kuodytės pranešimo ištrauka, 2007 04 19.

Urmono pateikta pranešimo LR Seimo ir Pasaulio lietuvių bendruomenės komisijoje santrauka „Liustracijos proceso vykdymo galimybės, problemos ir jų sprendimas“.

Varnauskas R., *Aktuali, bet sukompromituota liustracija*, <<http://lzinios.lt/lziniuos/Zmones/aktuali-bet-sukompromituota-liustracija/133521>>, 2014 05 22.

Varnauskas R., *Skiepai prieš KGB neveikia daugiau kaip 20 metų*, <<http://www.alfa.lt/straipsnis/15163676/skiepai-pries-kgb-neveikia-daugiau-kaip-20-metu#U30kX9yIcf4>>, 2014 05 22.

Welsh H. A., „Dealing with the Communist Past: Central and East European Experiences after 1990“, *Europe-Asia Studies* 48 (3), 1996, p. 413–428.

Williams K., Fowler B., Szczerbiak A., „Explaining liustration in Central Europe: a ‘post-communist politics’ approach“, *Democratization* 12 (1), 2005, p. 22–43.

Wittig-Marcinkevičiūtė E., „Nacionalinės etikos griuvėsiai, arba kaip nužudyti valstybę jos intelektualų rankomis“, *Kultūros barai*, <<http://www.delfi.lt/news/ringas/lit/ewittig-marcinkeviciute-nacionalines-etikos-griuvesiai-arba-kaip-nuzudyti-valstybe-jos-intelektualu-rankomis.d?id=53939545#ixzz32OE3Xsd>>, 2014 05 22.

AUTORĖS ATLIKTI INTERVIU

Anušauskas A., interviu su autore, Vilnius, 2014 02 10.

Jakučionis P., autorės interviu, Vilnius, 2014 02 13.

Kubilius A., interviu su autore, 2014 02 17.

Kulakauskas A., interviu su autore, Kaunas, 2014 02 12.

Kuodytė D., interviu su autore, Vilnius, 2014 02 10.

Landsbergis V., interviu su autore, Vilnius, 2014 04 23.

Marcinkevičienė J. E., interviu su autore, Kaunas, 2014 02 12.

Ragauskas P., interviu su autore, Vilnius, 2014 02 11.

Urmonas A., interviu su autore, Vilnius, 2014 02 07.

VSD I, interviu su autore, Vilnius, 2014 04 05.

VSD II, interviu su autore, Vilnius, 2014 04 07.

SUMMARY

EVALUATION OF THE LUSTRATION POLICY IN LITHUANIA

In comparative studies of transitional justice in post-communist Central and Eastern Europe, Lithuania is ranked among the countries which have taken the strictest lustration measures. In contrast, a very negative perception of the issue dominates the Lithuanian public discourse. Lustration is often described as impotent or failed in the media. Despite its high political importance, there has been no systemic analysis evaluating the results of Lithuania's lustration policy (LLP). This article aims at analyzing the effectiveness of LLP. The effectiveness is defined through achieving the official goals set by the policy-makers, which leads to the main research question: has the lustration policy in Lithuania achieved its goals?

The main object of this article is the LLP which consists of three sets of laws: 1998 laws aimed at restricting the former KGB employees, 1999 law aimed at KGB's secret collaborators, and 2010 law allowing publishing remaining KGB documents.

Analysis is primarily based on semi-structured interviews with the key officials, who formed and implemented Lithuania's lustration policy. Besides, the content analysis of press coverage, legislative acts, and transcripts of Parliamentary sessions were employed.

LLP was expected to achieve three main objectives: (1) to ensure state security by banning supposedly disloyal persons from strategically important institutions; (2) to ensure state security by protecting former secret collaborators from blackmailing and manipulation by foreign secret services; (3) to inform the society about the system and practices of the former KGB. While analyzing these goals, two aspects were taken into consideration: (a) whether the legislation has created favorable conditions for their implementation; (b) whether the expected results were achieved by implementing the lustration measures.

The first goal was achieved only partly. Although the former KGB employees were successfully banned from selected positions for the following ten years, the secret collaborators were mostly unaffected by the law. Moreover, one group formerly associated with KGB – the reserve officers – was not included in the legislation and therefore was not affected by the LLP.

Ensuring protection from blackmailing was aimed at the former secret collaborators only, because many of their files were missing and accessible to either the government of the Russian Federation or private persons. This goal has been achieved rather effectively. More than 1500 people confessed having collaborated with the KGB. Their identities were classified ensuring their protection in case of blackmailing. As a result, the use of the entire former KGB network was impeded, because the identities of those, who confessed, were concealed and the risks associated with contacting former collaborators were significantly enhanced.

The last goal – to inform society – was achieved as well, although its implementation was overdue and slow. The first efforts to achieve publicity failed due to

the ineffective work of the Lustration Commission and the insufficient KGB archive. However, legislation adapted in 2010 enabled the Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania to publish all accessible KGB documents. This initiative helped the society learn about the former KGB; however, its implementation started only in 2011 and is still ongoing.

This article corresponds with the last wave of transitional justice studies, in which the results and/or impact of transitional justice measures is evaluated. Besides offering an evaluation of Lithuania's lustration policy, the analysis provides ground for further research. Firstly, it allows comparing Lithuania with other post-communist countries, which have chosen similar transitional justice measures. Secondly, the material analyzed in this paper can be used for a wider theoretical assessment of lustration's goals, factors, determining its effectiveness, etc. Finally, this study can serve for the further research of Lithuania's lustration policy. The findings of this article suggest a rather positive evaluation of LLP, further contradicting the opinion dominant in the local media. This could encourage future studies to explore the reasons of this inconsistency.